



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

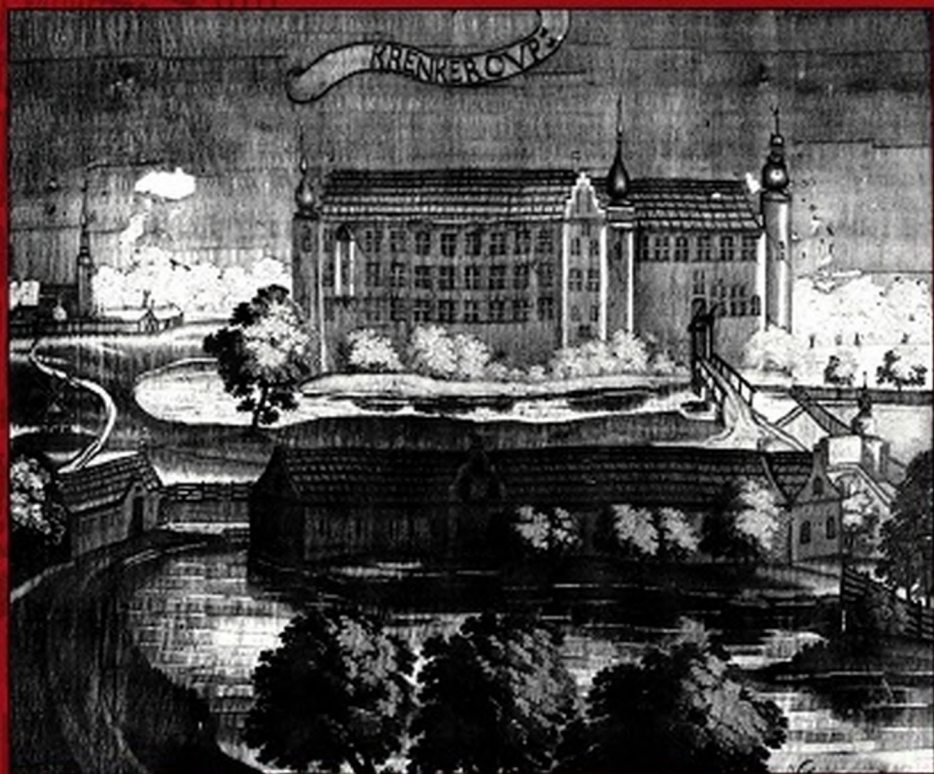
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Godssystemer



BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1996:2

Forord

Forholdet mellem godsejeren og hans bønder samt bøndernes placering og rolle i godssystemet har altid været et centralt emne i den landbohistoriske forskning. Spørgsmålet er omfattende og komplekst, thi ikke blot har godssystemet naturligvis ændret sig gennem tiden, men der har også inden for samme tidsperiode været væsentlige variationer i godssystemets udformning i forskellige lande og egne.

Hensigten med dette nummer af *Bol og By* er at illustrere denne forskelligartethed ved at behandle såvel den kronologiske udvikling som den geografiske variation i godssystemet. Erik Ulsig sætter det danske højmiddelalderlige godssystem ind i en europæisk sammenhæng og diskuterer årsagerne til dette godssystems sammenbrud, mens Anders Bøgh i sit bidrag om senmiddelalderens godssystem fokuserer på spørgsmålet om graden og omfanget af godsejernes kontrol med bønderne.

Med udgangspunkt i den tyske skelnen mellem Guts herrschaft og Grundherrschaft analyserer Carsten Porskrog Rasmussen en række sønderjyske godser fra 1500- til 1700-tallet og påviser store variationer i godssystemets udformning fra egn til egn. I det følgende bidrag om bøndernes holdning til undersåtsforholdet på brandenburgske godser i 1700-tallet nuancerer Heinrich Kaak synet på bøndernes situation i et Guts herrschafts-område.

Dernæst beskriver Poul Erik Olsen en speciel form for godssystem, nemlig plantagedriften på St. Croix i 1700-tallet, med et par korte sammenligninger mellem denne og det samtidige danske godssystem, mens Finn Andersen i den afsluttende artikel belyser, hvorledes en række godsejere efter det gamle godssystems opløsning tog vare på deres tidligere ansatte i form af en indsats i forsørgelsen af de ældre.

*Bo Fritzboeger
Jens Villiam Jensen
Bjørn Poulsen*

Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng

af Erik Ulsig

Det godssystem med bryder, landboer og gårdsæder, som træder frem i det danske kildemateriale i det 13.-14. århundrede, brød i slutningen af det sidste sammen og blev erstattet af eller omformet til det bondebrugssystem, som har kendetegnet landet indtil nutiden.¹ Denne proces foregik i en tid, hvor Danmark og Europa prægedes af den senmiddelalderlige befolknings-, agrar- og godsejerkrise med ødegårde, landgildefald, prisfald på korn etc. Det har været naturligt for danske historieforskere at forstå ændringerne i godssystemet i sammenhæng med, ja som forårsaget af krisen. Spørgsmålet er imidlertid, om disse ændringer ikke ville være kommet i alle tilfælde, med andre ord, om krisen blot blev den udløsende faktor? For at perspektivere og bedre forstå det danske godssystem og dets afvikling skal jeg her, om end meget oversigtsmæssigt, se på forholdene i en række andre lande.

Det danske godssystem

Det karakteristiske danske godssystem i det 13. og det meste af det 14. århundrede har sin mest omfattende kilde i Roskildebispens jordebog fra 1370, dvs. fra dets slutfase.² Et par eksempler fra denne vil vise strukturen. Først Bråde len (Holsteinborg):

Bråde len

Bråde 2 bol jord. En hovedgård giver 10 pund korn og har 6 gårdsæder.

Snedinge 2 bol jord. En hovedgård har 1 bol jord og 5 gårdsæder, mens det andet bol er fordelt på 7 gårde.

Stubberup 1 gård med 8 ørtug jord, som nu giver 3½ pund korn.

I Sibberup 1 brydegård på 7 øre jord, som giver 6 pund korn og har 3 gårdsæder.

Venslev 4½ bol og 2½ ørtug jord. En brydegård giver 12 pund korn og har 4 gårdsæder. Den 2. gård giver 5 pund korn og har 1 gårdsæde. Den 3. 4. og 5. gård giver hver 5 pund korn.

Erik Ulsig (f. 1928), dr. phil., professor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet (emeritus). Har forsket i forskellige områder af Danmarks historie i middelalderen med hovedvægt på agrarhistorien. Har inden for dette emne skrevet disputatsen *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, 1968, samt en lang række afhandlinger, bl.a. "Landboer og bryder, skat og landgilde", *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, red. Karsten Fledelius m.fl., 1981, og "Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 1991.

8 landboer, som hver giver 1 pund korn.

Syllinge 1 øre jord.

Rude 12 øre og 7 ørtug jord. En brydegård giver 6 pund korn og har 3 gårdsæder. Den 2. og 3. gård giver hver 3½ pund korn.

Stærrede 7 øre jord. En brydegård giver 4½ pund korn og har 1 gårdsæde. En anden gård giver 4 pund korn.

Olstrup ½ bol jord. En brydegård giver 4 pund korn og har 1 gårdsæde.

Til sidst anføres lidt gods i fire byer og på Glænø, som ikke skal medtages her.

Som det vil ses, oplyser jordebogen såvel jordvurderingen (1 bol = 8 øre = 24 ørtug jord) som landgilden (1 pund = 4 tønder korn) og antallet af gårdsæder, dvs. husmænd. Lenshovedgården havde den højeste vurdering, men jordvurderingen var i 1370 et par hundrede år gammel, mens landgilden afspejlede gårdenes aktuelle ydeevne. Spredningen i gårdstørrelse var voldsom, brydegården i Venslev var 12 gange så stor som landbogårdene sammesteds, gården i Snedinge 7 gange så stor. Gårdstørrelserne kan sammenlignes med senere tiders mere velkendte gårde. Landbogårdene med en ydelse på 4 tønder korn svarer i princippet til samme antal tønder hartkorn i matriklerne fra 1660'erne og 1680'erne,³ i praksis dog højt regnet til 3 tønder htk. Der var således tale om smågårde. Til gengæld ses det, at brydegårdene på 3½-6 pund korn (14-24 tønder) svarer

til 10-18 tønder htk. senerehen, dvs. særdeles velvoksne bøndergårde. Disse gårde har behøvet megen arbejdskraft, som bl.a. har været leveret af gårdsæderne, der jo anføres som hørende til de største af gårdene.

Det andet eksempel er *Slagslunde* i Nordsjælland. Lenet bestod af en stor hovedgård i Slagslunde med 10 fjerding jord plus ornumjord af tilsvarende omfang, i alt med en udsæd på 52 pund, dvs. 208 tønder. Gården havde 12 gårdsæder "som arbejder til gården". Der var 10 landboer, hver med 1 fjerding jord og en landgilde på 20 grot, et pengebeløb, som på det tidspunkt har svaret til ca. 1½ pund korn. I nabobyen Jørlunde hørte 3 brydegårde á ½ bol jord til fogediet. Slagslunde by og gård var i 1688 på 122 tønder htk., hvorfor hovedgården i 1370 har haft en størrelse som en solid hovedgård i nyere tid.

Slagslundegodset i 1370 lignede umiddelbart det 17. århundredes godser, men med den vigtige fravigelse, at hovedgården blev drevet ved hjælp af gårdsæderne, ikke ved hoveri af bønderne. Selv om sporene i dansk landbrugshistorie er lange, skal man derimod lede efter steder i det 17. århundrede, hvor forholdene minder om brydegårdsdriften i 1370. Men de findes. I Smørum herred (det nuværende excl. Værløse) var den gennemsnitlige bondegårdsstørrelse i 1688 på 11,7 tønder htk. og knap 40 tønder land ager.

At man kan finde nogle ligheder mellem 1370 og det 17. århundredes Sjælland, er imidlertid en detalje i et forskelligt helhedsbillede. C.A. Christensen publicerede i 1964 en sammenlignende statistik.^{3a} Roskildebispens havde i 1370 105 gårde på 20 ørtug jord eller mere, de udgjorde 6,6% af hans gårdtal, men dyrkede 34% af jorden. For Sjælland som helhed i 1688 udgjorde de store gårde på 20 tønner htk. eller mere blot 1,4% af gårdtallet og dyrkede 10% af jorden. Stordriften på Roskildebispens gods i 1370 lå altså på et helt andet niveau, end Danmark har kendt det sidenhen. Omvendt var der langt flere småbrug i 1370, 43,5% af gårdene var blot på 1-4 ørtug jord imod 22% i 1688 på 1-4 tønner htk.

Stordriftssystemet var temmelig udbredt i Danmark i det 13.-14. århundrede på kirke- og adelsgoods. Det dominerede givetvis på Sjælland, men kendes også i Skåne og Jylland, såvel på Århuskannikernes gods ca. 1315 som på adelsgoods i Thy i 1367. Om det dominerede i Jylland for slet ikke at tale om skånske skovegne, er tvivlsomt, men den problematik skal ikke tages op her. Det afgørende her er, at der i Danmark fandtes et stordriftssystem, som havde en hel del til fælles med det klassiske vesteuropæiske.

Den jyske og skånske udgave af systemet afveg fra den sjællandske ved, at gårdsæderne manglede. I

deres rolle fungerede små landbogårde; i adkomstbreve anføres de typisk som hørende til, liggende til en gård. Fra Århuskapitlets gods kendes størrelsen af disse.⁴ Landboerne i Hinnerup såede årligt lidt over 5 tønner, brydegården hele 72 tønner, og i Kasted var udsæden formentlig henholdsvis 4½ og 49½ tønne. I Skæring var jordfordelingen på Øm klosters gods, helt enestående, endnu bevaret i 1683, så det kan ses, at de forhenværende landbogårde var på 10 tønner land.⁵ Med det tovangsbrug, som brugtes på Århuseggen i 1315, må de dengang have sået 5 tønner korn, altså det samme som kapitelsjordebogen fortæller om Hinnerup og Kasted. Der findes også eksempler på, at sjællandske landboer i adkomstbreve opfattes som tilhørende til en større gård, til eksempel et brev fra 1311: "Et bol jord, hvorpå der bor to bryder, med virning og bygninger, landboer og gårdsæder". De sjællandske landbogårde var også oftest på størrelse med de jyske, i Roskildebispens jordebog typisk på 1 øre jord = ca. 12 tønner land.

At gårdsæder og landboer lå til eller hørte til de store gårde, betød, at de leverede arbejdskraft til disse. De enorme størrelsesforskelle mellem brugstyperne gør det i øvrigt klart, at småbrugenes raison d'être i godssystemet var at levere arbejdskraft. Århuskannikernes jordebog og enkelte diplomer oplyser om landboernes forpligtelser. De ydede et beskedent

hoveri, som varierede mellem 2 og 8 dage om året, desuden gav de lidt penge og et par høns eller, som i Mårup i Thy i 1367, 4 gæs og 4 høns. Århuskapitlets sjællandske gårdsæder eller landboer, begge betegnelser bruges om disse meget små bondebrug med en årlig udsæd på knap 4 tønder, ydede 18-19 dage om året, først og fremmest i høsttiden. Roskildebispens jordebog specificerer vist kun to steder gårdsædernes hoveri, i Arløsetorp, hvor de gav 24 dages hø- og kornhøstarbejde, og i Ballerup, hvor det fortælles, at de havde agre og enge af hovedgården, hvorfor de arbejdede 4 dage hver uge i høsten og bagefter tærskede korn. I Tølløse gav gårdsæderne, som hver havde $\frac{1}{2}$ øre jord, ud over en uspecificeret mængde arbejde 2 høns og 1 sterling. Om landboers hoveri er der flere specificerede og ingen uspecificerede oplysninger i Roskildebispens jordebog, hvilket kan fortolkes derhen, at de sjællandske landboer normalt ikke ydede hoveri. Til Rollerup hovedgård gav 24 gårde, hver på 1 fjerding jord, 4 dage om ugen under høsten, 2 dage i høhøsten og 3 dages pløjning (på et år?), men deres andre afgifter var nærmest symbolske, hver mand 10 sterling, 1 gås og 1 høne. Der var ingen gårdsæder ved Rollerup, og øjensynlig fungerede de 14 gårde i enhver henseende som sådanne, bortset fra at de også tog sig af pløjearbejde, noget gårdsæder ikke magtede. I Strø var der heller ingen gårdæder, men landboerne ydede hoveri

og de næsten symbolske gårdsædeafgifter i penge, havre og høns.

Det er muligt, at mange af Roskildebispens store gårde har kunnet drives ved hjælp af hans mange gårdsæder med det i jordebogen opførte hoveri. Men det er sikkert, at de få dages hoveri, de jyske landboer leverede, overhovedet ikke forslog til at drive de store gårde. Det må være sket ved lønarbejde, enten med de samme landboer, ved folkehold eller løsarbejdere eller ved en kombination af disse muligheder. At landboerne skaffede sig indtægter ved siden af, hvad deres jord gav, er en rimelig antagelse. De må have haft tid dertil, og deres gårde var næppe subsistensbrug, som kunne underholde en familie, selv om at de var meget lidt belastet af afgifter. For de sjællandske gårdsæder har det været uomgængeligt nødvendigt med alternative indtægter, mange af dem havde formentlig ikke anden jord end den, deres hytte stod på, og i hvert fald ikke nogen lod i bymarken, kun et par agre fra den gård de hørte under.

Ét hovedtræk ved de danske bønders stilling i godssystemet fremgår ikke af jordebøgerne, fæstekontraktens indgåelse og ophævelse. I 1376 indskærpedes det i kong Olufs håndfæstning, at bryder og landboer, som ville fraflytte deres gårde, skulle sige op i overensstemmelse med landets love, fyldestgøre deres forpligtelser og frit drage bort i overensstemmelse

med lovene. Bestemmelsen var givetvis forårsaget af, at godsejerne havde søgt at holde på deres bønder på grund af folkemanglen efter pesten. Lovene var landskabslovene fra 1. halvdel af det 13. århundrede. Ifølge disse var landboforholdet et frit kontraktforhold, et etårigt lejeforhold til jord. Jordejeren var, med Anders Sunesens ord, udlejer, landboen lejer. Brydeforholdet var et lidt andet, i Skånske Lov hedder det om landboen "fæster en mand en gård", men om bryden "fæster en mand sig til bryde". Der var tale om et tjenesteforhold, jordejeren var brydens husbond, hos Anders Sunesen dominus. Imidlertid er der ingen grund til at mene andet, end at brydeforholdet var frit opsigeligt, ligesom tyendes tjenesteforhold i senmiddelalderen var halv- eller helårligt. At godsejeren frit ind- og afsatte sine bønder, ses i de mange pantebreve, hvor det i løbet af det 14. århundrede blev betonet, at panthaveren havde fuldmagt til på pantegodset "familias instituendi et destituendi".

Dansk historieforskning fremhævede tidligere med glæde den fri opsigelighed som et vidnesbyrd om dansk bondefrihed. Poul Johs. Jørgensen bemærkede dog, at så frie kontraktforhold ikke kunne være meget ældre end lovenes tid.⁶ I 1964 gjorde C.A. Christensen med rette opmærksom på, at hvis der var potentielle fæstere nok, så var det fri kontraktforhold til fordel for godsejerne.⁷ I det hele taget

må det siges, at godssystemet ser aldeles godsejerstyret ud. Den skarpe forskel mellem de tre brugstyper kan ikke være et resultat af, at bønderne ved arv og køb bestemte gårdstørrelsen, således som de i vidt omfang gjorde det så mange andre steder i Europa, og som f.eks. selvejerbønderne gjorde det på Bornholm, hvad ærkebispens brokkede sig over i 1499. I enkelte tilfælde kan vi direkte iagttage godsejernes reguleringer. Starreklinte var i 1315 en uregelmæssig by med flere ejere, peu á peu erhvervede Roskildebispens al jorden, byen blev omvurderet og reguleret, og i 1370 var der så 1 gård med 6 øre jord og 6 gårde á 1 øre jord.

Det er et forståeligt og oplivende træk, at administrationen til gengæld ikke altid havde styr på tingene. Én ting er, at danske godsejere i middelalder og renæssance altid måtte affinde sig med, at pengeafgifter med tiden forringedes, men interessant er det, når jordebogsforfatterne noterer, at de ikke kan komme igennem over for bønderne. I 1315 havde Århuskaptlet 2 bol jord i Tilst under to bryder, som skulle give 18 øre korn plus småredsel, og 1½ bol jord "fordelt på forskellige lejere på unyttig vis", som skulle give 2 mark 6 øre penge og 4 ørtug korn (tilsammen lidt over 2 øre korn!). Roskildebispens skrivere måtte i 1370 notere oplysninger som "der mangler en øre jord som er blandt bønderne" (s. 43), "således mangler der et halvt bol - - som bønderne har

tilranet sig” (s. 85) og “der mangler 3 fjerding jord som bønderne holder tilbage” (s. 25).

Godssystemets krise og sammenbrud

Roskildebispens jordebog viser flere tegn på, at godssystemet omkring 1370 var under pres. Der var mange øde gårdsædestavne, og formentlig langt flere end jordebogen oplyser, fordi flere af forfatterne ikke har fundet det umagen værd at nævne dem. Den bedste kontrol på, hvad der var sket, leveres af Bråde len, idet skriveren her konsekvent også oplyser, hvordan forholdene var i gamle dage ifølge Træbogen, som af C.A. Christensen er dateret til 1290. I Bråde havde hovedgården i 1370 6 gårdsæder, men der havde været 4 landboer og 4 gårdsæder. I Snedinge var tallet på landboer faldet fra 9 til 7, i Siberup tallet på gårdsæder fra 5 til 3. I Venslev havde brydegården 4 af 7 gårdsæder tilbage, mens landbotallet var dalet fra 13 til 8. I Rude var der 3 gårdsæder imod forhen 6 og i Stærrede 1 imod 4. Sammenlagt var antallet af småbrug svundet ind fra 52 til 32. Det må have knebet med arbejdskraften til de store gårde i 1370. Kun i Københavns nærmeste omegn lå imidlertid egentlige gårde øde, selvfølgelig fordi byen her trak arbejdskraften til sig.

Jordebogen har et par vidnesbyrd om, at godsledelsen har forsøgt at lokke gårdsæder til at blive i deres

landsby. I Hørve og Bjergesø (Ods hd.) fortælles det om gårdsæderne, at “de tidligere havde ligget til brydegårdene”, men nu havde fået jord fra dem. Brydernes landgilde var derfor nedsat og de tidligere gårdsæder sat for kornlandgilde. To gårdsæder havde beholdt deres gamle status.

Sådan var situationen altså i 1370. Omkring 1400 var ødelægningen mange steder voldsom. Da dronning Margrete overtog fallitboet efter den himmerlandske herremand Anders Glob, hørte til Brøndum hovedgård 10 bygte og 34 øde gårde. Det var selvfølgelig et særtilfælde, men C.A. Christensen har optalt, at 26% af de gårde, som handledes i tiden 1401-1420, var øde.⁸ Dette tal angiver ikke den danske ødegårdsprocent, idet øde gårde naturligvis nemmest kom i handelen, men det markerer tidspunktet for ødegårdskrisens kulmination. Desværre har C.A. Christensen ikke oplyst noget om den geografiske fordeling, men der var i hvert fald også adskillige ødegårde på Sjællands gode jord.

Det gamle godssystem overlevede ikke ødegårdskrisen. Gårdsæder forsvandt, små landbogårde blev lagt sammen, store brydegårde delt og mange hovedgårde nedlagt og udstykket. Det var en proces, som strakte sig over lang tid, men reelt var godssystemet allerede brudt sammen omkring 1400.

De øde gårdsæder i 1370 og de mange øde gårde omkring 1400 markerer to hovedstadier i ødelægningen. Det turde være evident, at folkemangel spillede en hovedrolle, det handler om tiden efter den Sorte Død og de påfølgende epidemier i 1360 og 1368-69, som vi ved ramte Danmark, og hvis kolossale virkning på folketallet er dokumenteret for England og en række andre områder.⁹ Det kan lade sig gøre at følge faserne i den danske ødelægning lidt nøjere. Nogle ødegårde findes der til alle tider, men i 1360'erne viser brevmaterialet en mindre stigning, i 1370'erne en stærkere. I Roskildebispens jordebog er der en del ødegods på krongodset i Ods hd., som bispem havde i pant. Dette afsnit af jordebogen er tidligst fra 1375, men snarest efter 1382.¹⁰ I slutningen af 1370'erne møder man i nogle pantsættelsesbreve på jord en ejendommelig formulering, N.N. overdrager det og det gods, bebygget såvel som øde, eller et krav om, at godset skal være bebygget og beboet. Ved pantsættelsen af det store fynske gods Lykkesholm i 1380 hedder det "med alle dets tilliggender, nemlig bebygget og øde gods, agre, enge, skove, græsgange, fiskevande, rørligt og urørligt, vådt og tørt og fuldt og helt". Den gamle pertinensformel i breve om jordhandeler havde herved fået en moderniserende tilføjelse, og omkring 1400 var det næsten blevet standard i skødebreve, at pertinensformlen medtog udtrykket "øde og bygt". Der var således blevet to slags

ejendom, jord med bønder og jord uden bønder. Men det tidligere nævnte Brøndumgods var et særtilfælde, for her anførte dronningens skrivere i et notat explicit om hver eneste gård, om den var øde eller bygt: "I Brøndum 3 bygte gårde, hvori der bor N. Mogensen, Mikkell Bundsen og Mikkell Grandsen, hver af dem med 1 øre korn. Sammesteds 7 øde gårde".

Fra en særlig type adkomstbreve, lejebreve på jord, kastes der også lidt lys over ødelægningsprocessen.¹¹ Forpagtningsbreve er ikke den type, som normalt vil blive arkiveret for en sen eftertid, men fra nogle sjællandske klostre er der bevaret en påfaldende mængde fra 1370'erne og fremover, hvorved adelsmænd overtog fæstegods. Nogle af lejebrevene fungerer som genopførelseskontrakter. Tydelig er aftalen mellem St. Clara kloster i Roskilde og drosten Henning Podebusk 7/3 1380. Det første år skulle han i lejeafgift give 6 pund korn, en afgift, som så skulle stige år for år for efter 6 år at nå 18 pund. Bygninger, som drosten måtte forbedre godset med, skulle tilfalde nonnerne frit. Tilsvarende lejede en anden magnat, Folmer Jacobsen Lunge, 3/4 1384 fire små torper, "som ikke er bygt", de tre første år uden afgift, derefter imod en leje, som fælles venner skulle fastsætte. Først efter de 13 år skulle han give markedslejen.

De breve, som explicit er formuleret som genopførelsesaftaler, er få, et fra

1354, et muligt fra 1377, men ellers fra 1379, 1380, 1384, 1387, 1391, 1391, 1395, 1404 og 1407. Men sammen med ødegårdene udpeger lejevarene slutningen af 1370'erne som det tidspunkt, hvor problemerne var ved at vokse en del godsejere over hovedet.

Der skete et sine steder meget kraftigt fald i landgilden, jordrenten, i senmiddelalderen. Det har været opfattet som et decideret krisetegn, siden C.A. Christensen i 1931 udgav sin berømte afhandling om landgildens fald,¹² og det må da også opfattes som en effekt af, at manglen på bønder pressede godsejerne til ned sættelser. Det har imidlertid vist sig langt vanskeligere at datere udviklingen, end man først troede. De sjællandske jordpriser faldt kraftigt omkring 1330 eller 1340, men det afspejler næppe et egentligt landgildefald, som C.A. Christensen antog, men tidens politiske uro, plyndringer og skatteplyndring. Når der nævnes ødegods i Valdemar Atterdags tid, er det ildsvåde, udplyndring og krig, der henvises til. I Roskildebispens jordebog 1370 er der eksempler på landgildenedgang og andre, hvor det kan formodes at være sket, men normalt var den formentlig uændret.¹³ I Jylland, hvor faldet vist blev kraftigst, ser det ud, som om landgilden lidt ind i det 15. århundrede var nået ned på det niveau, den holdt siden, men på Sjælland blev der tale om en meget langvarig proces. Alt i alt må

man sige, at landgildefaldet var en langvarig og disparat affære, og det kan fastslås, at der ikke skete et generelt fald hurtigt efter den Sorte Død.

Ødegårdene er den faktor, som i Danmark så temmelig direkte afspejler det befolkningsfald, som den Sorte Død og de påfølgende pestepidemier medførte. At virkningerne først for alvor viste sig i 1370'erne, stemmer med, hvad der kan iagttages for England. Her viser kildematerialet en voldsom pestdødelighed i 1348-49, formentlig omkring 40% af befolkningen, og en kraftig dødelighed i de følgende epidemier, således at befolkningstallet omkring 1400 må antages at være halveret i forhold til førpesteiniveauet. De mange økonomiske data, som kan etableres, viser imidlertid ingen opsigtsvækkende effekter af de første epidemier. Både priser, kornpriserne mest, og lønninger steg stærkt efter den Sorte Død, men der skete ingen væsentlig indbyrdes forrykning. Ifølge D.L. Farmers tal lå lønningerne og prisen på en "shopping basket", bestående af byg, ærter, uld og salt i passende mængde, i 1360'erne 33 og 34% over niveauet i perioden 1340-46. Dog lå kornpriserne 42% højere. I begge pristal for 1360'erne har jeg her udeladt året 1369, som både var pestår og dårligt høstår med fordoblede kornpriser. Efter 1375 faldt priserne, kornprisen især. Gennemsnitsprisen for en "shopping basket" 1376-95 nåede

næsten ned på førpestniveauet, mens lønningerne stadig steg, så de nu lå 45% højere end i årene 1340-46.¹⁴

Det engelske godssystem var et stordriftssystem, dog under langsom afvikling fra engang i anden halvdel af det 13. århundrede.¹⁵ Situationen efter den Sorte Død fremmede ikke afviklingen, kornpriserne steg mere end lønningerne, så hovedgårdsdriften fungerede fint. Men efter 1375 gik udviklingen i skred, flere og flere af de ufri bønder blev fri fæstere ydende en fast landgilde, hovedgårdene bortforpagtedes, ofte i temmelig udstykket tilstand. Men ligesom for afviklingen og omdannelsen af det danske godssystem gælder også her, at der var tale om en langvarig proces, som der ikke kan sættes faste datoer på.

Det tidsmæssige sammenfald mellem ødegårdernes spredning i Danmark og ændringerne i det engelske pris- og lønbillede omkring 1375 er påfaldende. Med den amerikanske befolkningshistoriker J.C. Russell må det konkluderes, at det var de gentagne voldsomme pestepidemier i det 14. århundrede, som blev afgørende. Uanset den første epidemis voldsomme toldning af befolkningen var der stadig mennesker nok til, at jorden kunne dyrkes – bøndergårdene blev hurtigt besat igen, således som det ses på en række engelske godser, men med pestens genkomst sloges reproduktionen i stykker.

Det danske brydegodssystems ændring til et fæstegodssystem i det 15. århundrede og nyere tid er, som nævnt i indledningen, i den moderne historieforskning blevet tolket som en effekt af senmiddelalderens befolkningskrise, altså af pesten, dvs. som forårsaget af en nødsituation, hvor der manglede arbejdskraft til at holde de mange store gårde i gang. Det normale bondegårdsbrug, som blev slutresultatet, og som kan belyses mere præcist i det 17. århundrede, var vel ikke i strikte forstand et familiebrug, for så vidt som det behøvede et ganske vist beskedent folkehold. Men det er tænkeligt, at "normalgården" i det 15. århundrede dyrkede mindre jord end sidenhen og derfor klarede sig uden fremmed arbejdskraft. Landgildet skyldtes måske derfor både, at bonden hverken ville eller kunne betale så stor en kornafgift som før. Vi får det desværre aldrig at vide, da vi ikke kan måle korndyrkningens omfang.

At ændringerne i godssystemet skyldtes befolkningskrisen, er dog næppe hele sandheden. Det danske stordriftssystem ligner i flere henseender, hvad man havde i de vesteuropæiske lande. Der kan derfor være god grund til at se på forholdene uden for Danmark for på den måde at få det danske sat i relief. I alle landene afvikledes stordriftssystemet, men ikke på samme tid. Også dette må kunne belyse den danske udvikling.

	1370		1498 27/11
Rude	brydegård	6 pund korn	3 pund korn, 6 skill. grot
	3 gårdsæder	-	En gård med: 1 pund korn, 1 lybsk mark
	gård	3½ pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot
	gård	3½ pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot
Stærrede	brydegård	4½ pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot
	1 gårdsæde	-	
	gård	4 pund korn	2 pund korn, 1½ skill. grot

Et af de meget få eksempler, der findes, som tillader en sikker og direkte sammenligning mellem det samme gods på to tidspunkter i senmiddelalderen, er Roskildebispens Rude-Stærrede (i Bråde len). Det illustrerer faldet i brugstal, landgildefaldet og udstykningen af de store gårde.

England

Bedst oplyst og undersøgt er det engelske godssystem. Det kan indledningsvis illustreres med et eksempel. Bispens af Ely havde et gods, manor, i Thriplow i Cambridgeshire, som i 1251 bestod af en hovedgård, demesne, på 372 acres ager foruden eng og græsgang. Til gården hørte 24

fri bønder og 24 ufri, villeins, som hver besad en halv virgate, dvs. 15-20 acres (10-14 tønder land), hvoraf de ydede en beskeden jordrente, men 3 dages hoveri om ugen foruden ekstra høst- og pløjearbejde. 4 gårdsæder, cottars, nøjedes med 2 ugedage foruden ekstra høstarbejde.¹⁶ Eksemplet viser godssystemets vig-

tigste træk: hovedgårde med hoveri af ufri bønder og en frynse af afgiftsydende fribønder. Som eksempler nu er, er heller ikke dette i enhver henseende typisk. Der var kun få cottars, til gengæld ydede de langt mere hoveri end normalt for denne klasse, og hovedgården var i den tunge klasse, en mere almindelig størrelse var omkring de 150 acres. Et væsentlig træk i godsernes fysiognomi var godsdomstolen, men det kan denne kilde ikke vise.

De store jordejere, bisper, baroner, klostre, havde manors spredt vidt omkring.¹⁷ I det 12. århundrede var der en stigende tendens til at bortforpagte især de store klostres manors for faste naturalieleverancer eller penge. Det var en nem måde at få administreret omfattende godsbesiddelser på, men metoden var ikke ufarlig, især hvis forpagteren, farmeren, var en mand af god stand. Risikoen var, at farmeren satte sig for godt fast på godset og begyndte at betragte det som et len. Undertiden bortforpagtede farmerne en del af hovedgården og påbegyndte en afløsning af hoveriet.

Udviklingen vendte brat i slutningen af århundredet. Jordejerne tog de bortforpagtede godser tilbage og kørte derefter ved godsfogder et stramt hovedgårdssystem med meget hoveri, men også med fast folkehold i et vist omfang. Godsdriften i det 13. århundrede blev karakteriseret ved en

imponerende regnskabsførsel, noget fogderne næppe havde magtet tidligere. Årsagen til denne moderniserende retablering af det klassiske godssystem var for så vidt det voksende marked for agrarprodukter i England og udenlands i Flandern, men det ser ud, som om retableringen fremprovokeredes af en voldsom inflation i slutningen af det 12. århundrede, som udhulede ejernes udbytte af farmingaftalerne. Som det i en krønike fortælles om Bury St. Edmunds: Abbed Hugh "opretholdt sit hus' ære" ved at låne, men gælden foruroligede abbed Samson, "ved mikkelsdag tog han alle sine manors i sin egen hånd".

I anden halvdel af det 13. århundrede skete der så småt nogle forandringer, som accelererede i det næste århundrede, dog i meget forskelligt tempo for de forskellige godser og godsejere. Udbredt blev afløsning af hoveri imod pengeydelse, hvorefter hovedgården blev drevet ved lønnet arbejdskraft. Der var nok af husmænd og småbønder i landsbyerne til forefaldende arbejde og af jordløse, som var villige til fuldtidsarbejde. En vis frastykning af hovedgårdsjord og forpagtning af hele hovedgårde fandt også sted. Mindre og mindre af godsindtægten kom nu fra hovedgårdsdriften.

Pesten, den Sorte Død, medførte kun forbigående vanskeligheder for godsejerne, faktisk blev de to påfølgende årtier, som tidligere berørt, med gode

kornpriser en udmærket tid for hovedgårdene. Først i 1370'erne blev der for alvor problemer, kornpriserne faldt, lønningerne ikke, og hovedgårdsjorden blev forpagtet væk til en eller flere forpagtere. Bønderne blev mere og mere besværlige. I første halvdel af det 15. århundrede spredte ødejorden sig, og flere afgifter på bønderne bortfaldt eller blev reduceret. Reelt, hvis ikke formelt, forsvandt bondeufriheden. Hovedparten af de tidligere villeins blev copyholders, som fik en udskrift fra godsdomstolens protokol på deres fæste med arveret og på fast afgift.¹⁸

Det kontinentale Vesteuropa

Det vesteuropæiske godssystem havde sit kerneområde mellem Loire og Rhinen og udformedes i karolingisk tid. Dets rødder skal ikke diskuteres her, men det spredte sig med Karolingerrigets vækst og organisering øst for Rhinen. I forskningen har systemets effektivitet været diskuteret. Georges Duby beskrev i sit store værk fra 1962 de enorme hovedgårde og den store mængde hovbønder, især på St. Germain-des-Prés klosteret i Paris, og bedømte kornudbyttet som ekstremt lavt.¹⁹ Senere forskere har imidlertid påvist, at hans kilde-materiale ingen konklusion tillod, og hævdede, at godssystemet tværtom udgjorde et teknisk og organisatorisk fremskridt. Til systemets beskrivelse udmøntede Adriaan Verhulst i 1966

udtrykket *bipartite*, som er gået ind i forskningen, da det jo direkte beskriver delingen af jorden mellem hovedgården, domænen, terra salica (tysk Salland), mansus indomnicata (tysk Fronhof) og de afhængige hoveribønder. Jorden var i karolingertiden, men såmænd også i det 13. århundredes England typisk fordelt i talforhold som 1:2, 1:3 eller 1:4.²⁰

Systemets afvikling i dets centrale geografiske område er nylig sammenfattet i en kort skildring af Verhulst.²¹ Godsernes og hovedgårdenes jordtilliggende blev formindsket i det 10.-11. århundrede ved usurpation fra dem – hvadenten ministerialer eller fremmede herrer – der administrerede godset for de store jordejere. Efterfølgende blev usurpationerne regulariseret som forleneringer. Endog bønderne tilegnede sig nogle steder hovedgårdsjord. Henimod 1100 fik de store jordejere ved udviklingen af den feudale banret, befalingsmyndighed, atter styr på tingene. I midten af det 12. århundrede var det ikke kun i England, men også i Flandern og Frankrig, at hele godser blev forpagtet ud imod en fast afgift. Henimod 1200 reagerede de store jordejere herimod, men til gengæld blev hovedgårdene nu ofte bortforpagtet uden bøndergods til de tidligere fogeder, majores/villici, eller ved de flamske byer til borgere, som sandsynligvis videreforgattede gårdene.

I det 12. århundrede brugtes i sti-

gende omfang lønarbejdere på hovedgårdene. Sammenhængende dermed blev meget hoveri afløst. Det klassiske eksempel på udviklingen leveres af abbeden i Marmoutier (Maursmünster) i Elsass i 1117, da han konverterede det tunge hoveri til en stor pengeafgift "på grund af forsømmelighed, uduelighed, slaphed og dovenskab hos dem, der gjorde tjeneste".²² Jævnside med opgivelsen af det karolingiske hoverisystem kan man imidlertid fra omkring 1100 træffe nyindført hoveri på nogle dage eller et par uger årligt med hjemmel i den feudale banmagt. Verhulst betoner, at der ikke var nogen direkte sammenhæng mellem hovedgårdsdriftens og hoveriets udvikling eller afvikling.

Med Verhulst må man sige, at der i det 12. og 13. århundrede kun var lidt eller intet tilbage af det karolingiske godssystem. Men som Georges Duby fremhæver, det betød ikke, at hovedgårdsdriften forsvandt.²³ Kun de meget store jordejere opgav den meste hovedgårdsdrift. Mange hovedgårde var bortforpagtede, men det ændrede ikke hovedgårdssystemet som sådan. I lang tid foretrak jordejeren, at forpagtningen var på métayage (kvotadeling), som stadig gav ejeren indsigt i og en rolle at spille i driften af hans hovedgård; senere gik man oftest over til ret kortvarige forpagtninger på fast afgift. Også i det 14.-15. århundrede foretrak godsjerne at bo på og drive deres egen

hovedgård, men nogle blev dog efter den Sorte Død tvunget til at bortforpagte parceller til bønder. Afgifterne fra bønderne var faldende.

Tyskland

Den tyske betegnelse for det karolingiske godssystem er Villikationsverfassung, og administratoren af det enkelte gods, villikation, hed som i Frankrig villicus eller major. I langt mere udstrakt grad end i Frankrig og England forekom dog rene rentegodser, hvor hovedgården blot fungerede som indsamlingscentral for bøndernes afgifter, deres rente. De politiske forhold i det 10.-11. århundrede var mere stabile end i Frankrig, og W. Rösener fremhæver, at sammen-smeltningen af det karolingiske godssystem med banretten styrkede godsejerne, fordi grundherrens banret tvang de frie bønder i hans banområde ind under hans domsmagt. Den kraftige indre og ydre kolonisation i det 11.-12. århundrede skabte til gengæld en klasse af bønder med faste rimelige afgifter og sikret arvetil deres jord. I løbet af det 12.-13. århundrede brød villikationssystemet sammen. Villici var vanskelige at kontrollere, og for nogle lykkedes det at få omdannet deres administrationsområde til et len. Bønderne viste deres uvilje imod hoveriet, byudviklingen og kolonisationen gav dem bedre muligheder. Hovedgårdsdriften gik stærkt tilbage, og mange af gårdene blev forpagtet væk, hvad

enten på åremål eller livstid, på fast afgift eller kvotadeling, til én eller flere bønder eller andre. Ofte var forpagteren tidligere villicus, major, så den tyske betegnelse for en forpagter blev Meier. Jurisdiktionen over bondegodset beholdt godsejeren, eller den blev overtaget af territorialherren. Men selvfølgelig beholdt grundherrerne, som med udviklingen af hele ridderklassen (deriblandt forhenværende villici) var blevet langt talrigere end i karolinger- og ottonertid, nogle hovedgårde, eventuelt i reduceret størrelse, og drev dem ved lønnet arbejdskraft og lidt hoveri.

Opløsningen af villikationssystemet udjævnede forskellen mellem fri og ufri bønder. Det blev ikke længer den personlige status, der talte, men hvor meget jord bonden besad. I fortsættelse af det gamle system, men nu formaliseret, besad bønderne normalt deres jord på livstid eller med arveret. Ved den sidste form fik det vidt forskellige sociale virkninger, om bruget overtoges udelt af én arving, eller om der skete arvedeling og bonden kunne købe og sælge jord. Det varierede fra egn til egn. En anden faktor var, i hvilket omfang bønderne i de forskellige egne var inddraget under byernes økonomiske påvirkning.

En særlig rolle i tysk forskning har W. Wittich's værk fra 1896 *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland* spillet. Georg v. Below følger

ham aldeles i sin efterladte landbrugshistorie, og Friedrich Lütge bruger ham i sine store fremstillinger fra 1952 og 1963. I Lütges gengivelse fra 1963 er Wittich's fremstilling som følger:²⁴ Villikationssystemet indebar et herredømme over såvel mennesker som jord, hermed var herrer og bønder knyttet sammen i et gensidigt forhold af rettligheder og forpligtelser. I Niedersachsen (Ostfalen) blev udviklingen radikal, villikationssystemet blev opløst de jure, bonden blev aldeles fri, men jordløs, "eine Bauernbefreiung im vollen Sinne des Wortes".²⁵ Jorden lejede han derefter på åremålskontrakt som villicus, Meier. Mindre gårde blev ofte slået sammen til store gårde på 3-4 hufen, og den besiddelsesløse del af bønderne blev gårdsæder, kossäten, eller søgte en ny tilværelse i byerne eller østkolonisationen. Lütge påpegede dog, at de store gårde ofte var opstået på ødejord eller ved nyrødning, mens W. Rösener fremhæver, at de først kendes ved midten af det 14. århundrede. Der er efterhånden fremkommet adskillig kritik af Wittich's opfattelse. Det er blevet påvist, at han bygger på et begrænset og ret sent materiale, at hans tese i udpræget grad er en konstruktion. Martin Last, som i 1983 leverede den grundigste kritik, mener, at den omdannelse, der skete, var en langvarig proces. Werner Rösener, den i dag førende forsker i tysk agrarhistorie i middelalderen, udgav i 1992 en slags håndbog i denne

disciplin. Heri følger han, øjensynlig i mangel af bedre, Wittich, idet han slutter af med at konstatere, at væsentlige dele af det sagte ikke længer er gyldigt, men at der beklageligvis ikke foreligger moderne undersøgelser af, hvordan det faktiske forløb i Niedersachsen så var. I bogens anden del, som giver en nærmere forskningsoversigt, refereres den vigtigste kritik af Wittich.²⁶

Når denne forskningsdiskussion her er omtalt så forholdsvis grundigt, er det dels fordi den er vigtig i den tyske forskning, men især fordi forholdene i Niedersachsen, således som Wittich opfattede dem, har væsentlige lighedspunkter med danske forhold.

Udviklingen i Tyskland i senmiddelalderen ændrede ikke, trods omfattende ødelægninger og vanskeligheder for godsejerne og deres deraf følgende forsøg på at trykke bønderne, noget væsentligt ved landbrugssamfundet. Hovedgårdsdriften spillede også omkring 1400 en rolle, en del småbrug forsvandt, og andre fik mere jord.

Gennemgangen af forholdene i Tyskland bør ikke slutte, uden at der er kastet et blik på Brandenburg.²⁷ Det er på forhånd naturligvis klart, at landet aldrig kan have haft et karolingisk godssystem, eftersom det er et tysk kolonisationsområde fra det 12.-13. århundrede. Men Brandenburg besidder i Karl 4's Landebog fra 1375(-76) en enestående kilde. For

hver landsby tilsigter den at notere antallet af bondehufen, frie hufen (kirke, riddere, sognepræster, landsbyfogder) og kossäten, bøndernes afgifter og, hvem der fik dem, samt ødegods. Selvfølgelig blev arbejdet ikke gjort færdigt, og resultatet er meget uegalt. For en sammenligning med Danmark er Altmark det interessanteste område, fordi man her forsøgte at registrere oplysninger om den enkelte bondegård. Af det samlede antal hufen i Altmark hørte de 90% under bonde- og præstegårdene. Kun for 154 bondegårde kendes dog størrelsen, 56 af dem havde 2 hufen, 24 havde 1 hufe og 12 havde 1½, mens 30 besad 3, og 5 nåede op på 4 hufen. Præstegårdene var mindre, 1 eller 2 hufen. Riddergårdene var typisk på 2-5 hufen, landsbyfogdernes gårde på 2-3 hufen. Der var absolut ingen lighed med systemet på Roskildebispens gods i 1370. Riddergårdene var små, også for små, de skulle faktisk være på 4 hufen mindst, men var blevet arvedelt. Bøndergårdene var ganske store. Hvis en hufe i Altmark, med E. Engel, sættes til 7,5 ha,²⁸ var gårdene på 1-2-3 hufen omregnet til dansk målestok på 13½, 27 og 41 tønder land. Roskildebispens landbogårde på 1 øre jord blev ovenfor sat til omkring 12 tønder land, men hans store bryde- og hovedgårde på mindst 80 tønder land havde 34% af hans jord under sig. 109 (71%) af de 154 Altmarkgårde havde mellem 1½ og 3 hufen, var "normalgårde". På Roskildebispens gods udgjorde den tilsvarende gruppe 505 af 1605 gårde,

altså 31,5%, normalgården på Sjælland blev først skabt efter ødegårdskrisen. Men ligesom i Danmark spillede bøndernes hoveri i Altmark en meget ringe rolle, hovedgårdene og de store bøndergårde blev drevet ved hoveri og lønarbejde af gårdsæderne, die Kossäten.

Sammenfatning og konklusion

Det karakteristiske vesteuropæiske godssystem i tidlig højmiddelalder var et stordriftssystem med store hovedgårde drevet ved omfattende hoveri af afhængige, ufri bønder. Der fandtes også, især i Tyskland, meget rentegods, hvor hovedgårdene blot fungerede som indsamlingscentre for bøndernes afgifter, men denne godsform interesserer os ikke her. Godsherren eller hans repræsentant på det enkelte gods (manor, villikation) forestod godsdomstolen. Senest i det 12. århundrede indledtes det klassiske godssystems forfald. Karakteristisk var en tendens til bortforpagtning af hele godser, hvorved godsherren sikrede sig en fast indtægt, eventuelt i naturalier, men oftest i penge. Forpagtningerne ændrede i og for sig ikke godssystemet, men er et vidnesbyrd om, at hovedgårdene med handelsmarkedets udvikling mistede deres betydning som forsyningsbaser for de store herskabelige husholdninger. Der skete imidlertid andre ændringer, tidligst i Frankrig-Belgien – men snart også i Tyskland – afløstes meget hoveri med penge, så

hovedgårdene i voksende omfang blev drevet med lønnet arbejdskraft og kunne bortforpagtes separat, eventuelt mere eller mindre udstykkede. Det klassiske godssystems vandmærke, den tætte forbindelse mellem hovedgård og ufri hovbønder, var væk, systemet var brudt sammen. Blandt bønderne blev skellet mellem rige og fattige vigtigere end det efterhånden meget formelle skel mellem ufri og fri.

I England vendte udviklingen brat omkring 1200, det klassiske godssystem retableredes i en moderniseret udgave tilpasset markedet. Allerede fra omkring 1250 ændredes det dog langsomt i kontinental retning, men først efter 1370 tog afviklingen fart.

Det danske godssystems placering i det europæiske billede er særegen. Som vi kender det, i detaljer først fra dets slutfase, var det karakteriseret ved megen stordrift med arbejdskraften leveret fra småbrugere, givetvis i vidt omfang som lønarbejde. De store bøndergårde ydede ikke hoveri, mange af dem behøvede selv fremmed arbejdskraft. Et markant dansk særtræk var det, at alle bønder, ifølge lovene fra omkring 1200, havde helt fri etårige fæstekontrakter. Et andet særtræk var, at fæstebønderne havde minimal dispositionsret over jorden, mens mange vesteuropæiske bønder, i hvert fald noget ind i det 13. århundrede, kunne arve, arvedele, købe og sælge jord. På de to felter

lignede den danske bonde den østtyske kolonisationsbonde. Bauernbefreiung! En forklaring på det særegne danske system med stordrift, men et stordriftssystem uden ufri bønder, hoveribønder og godsdomstole, ligger ikke lige for. Det lignede og lignede dog ikke det vesteuropæiske. Det lignede vistnok ikke slaviske, før-tyske forhold i vendisk og polsk område, hvor ifølge den vistnok for tiden herskende opfattelse det dominerende træk var en halvfri bondebefolkning under fyrstehørighed.²⁹

Der er givet mange forklaringer på godssystemets afvikling, af indlysende årsager ikke de samme forklaringer for Frankrig og Tyskland om-

kring 1200 som for England og Danmark i senmiddelalderen. Som Nils Hybel for nylig har konstateret, er det meningsløst at søge den nordvesteuropæiske godsdrifts afviklingsproces belyst af en samlet teoridannelse.³⁰ Hermed foreligger vel også svaret på det i indledningen rejste spørgsmål. Til trods for at jeg i det foregående omhyggeligt har søgt at påvise, at kronologien i Danmark hænger smukt sammen, først pestepidemier, så krise og afvikling af det gamle godssystem, skal jeg konkludere, at det var blevet afviklet under alle omstændigheder. Men af denne konklusion følger atter spørgsmålet: hvorfor?

NOTER

1. C.A. Christensen: "Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 1, 1963-66, s. 257-349; Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, 1968.
2. *Danske middelalderlige Regnskaber* 3. rk. 1: Roskildekirkeens Jordebøger og Regnskaber, udg. C.A. Christensen, 1956.
3. Henrik Pedersen: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*, 1928/1975; RA, Frederik 3.s matrikel 1664.
- 3a. C.A. Christensen 1964 (se note 1), s. 283, jfr. s. 280-81. Tallene er her lettere revideret, se Erik Ulsig: "Bondegårdsbruget i dansk middelalder", *Gårdens udvikling fra jernalder til nyere tid. Beretning fra 7. Odense-symposium 28.-30. april 1982*, udg. Henrik Thrane og Torben Grøngaard Jeppesen, 1983, s. 183 med henvisninger.
4. *Århus Kannikebords Jordebog ca. 1315*, udg. Poul Rasmussen, 1992.
5. Erik Ulsig: "Landboerne i Skæring. En retrospektiv analyse", *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel*, red. Harald Ilsøe og Bent Jørgensen, 1991, s. 223-36.
6. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1947, s. 190 og 196.
7. C.A. Christensen 1964 (se note 1), s. 260 og 345.
8. Sst., s. 346. – Svend Gissel diskuterer i *Falsterundersøgelsen*, 1989, s. 362-76, tolkningen af denne datering, af de nedenfor nævnte lejebreve og af faldet i jordpriser og landgilde.
9. Erik Ulsig: "Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 91, 1991, s. 21-42.
10. Per Raslow: "Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 75, 1975, s. 1-37, her s. 26.
11. Troels Dahlerup: "Lejebreve og entreprenører. Et bidrag til genrejsningen af det danske landbrug efter den senmiddelalderlige agrarkrise", *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1988, s. 347-61.
12. C.A. Christensen: "Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 1, 1930-31, s. 446-65.
13. Problemet ved at bedømme landgilden i Roskildebispens jordebog er, at vi ikke ved, hvad den "skulle" være, hvad den "oprindelig" var. Det har været antaget, at den skulle være lig jordvurderingen, men det ved vi intet om. Efter alt at dømme var vurderingsgrundlaget nemlig en landgilde i penge omkring 1200 eller før, se Erik Ulsig: "Landboer og bryder, skat og landgilde", *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, 1981, s. 137-65, især s. 156ff. - I Rude og Stærrede, jf. nærværende afhandling s. 9 og skemaet nedenfor s. 17, ydedes der i 1370 ca. 1 pund korn af 1 øre jord (NB: 1 øre korn = 1½ pund korn), og landgilden blev halveret fra 1370 til 1498.
14. D.L. Farmer: "Prices and Wages", *The Agrarian History of England and Wales* vol. 2, ed. H.E. Hallam, 1988; samme i *Studies in Medieval and Renaissance History* vol. 6, 1983.
15. Nils Hybel: *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structu-*

- ral Reorganization in Late Medieval England*, 1989.
16. Edward Miller and John Hatcher: *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348*, 1978, s. 185.
 17. For det følgende se sst., s. 204-13.
 18. J.L. Bolton: *The Medieval English Economy 1150-1500*, 1980.
 19. Georges Duby: *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, engelsk udgave 1968.
 20. Werner Rösener: *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter*, 1992. - Se også Röseners indledning i den af ham udgivne *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, 1989.
 21. Adriaan Verhulst: "Aspekte der Grundherrschaftsentwicklung des Hochmittelalters aus westeuropäischer Perspektive", *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter*, hrsg. Werner Rösener, 1995.
 22. Georges Duby 1968 (se note 19), s. 207, og Werner Rösener 1992 (se note 20), s. 83.
 23. Georges Duby 1968 (se note 19), s. 317-27.
 24. Friedrich Lütge: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*, 1963, s. 75ff.
 25. Formuleringen er fra Georg v. Below: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters*, 1937/1966, s. 71.
 26. Werner Rösener 1992 (se note 20).
 27. Evamaria Engel und Benedykt Zientara: *Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Fernhandel im spätmittelalterlichen Brandenburg*, 1967.
 28. Sst., s. 60 og 75f.
 29. Jan M. Piskorski: "Die slawischen Bauern in Pommern", *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (se note 21).
 30. Nils Hybel: "Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca. 1200-1350", *Historie* 1994, s. 40-60, her s. 41 og 59.

Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen

af Anders Bøgh

De nedenstående betragtninger er især fremkaldt af, at Per Ingesman i et tidligere hefte af dette tidsskrift har gjort mig den ære at hænge en hel artikel op på polemik mod noget, jeg engang har skrevet.¹ Trods denne indsats lykkedes det ham imidlertid ikke at overbevise mig om, at jeg havde taget fejl. Tværtimod blev jeg ved læsningen af de øvrige artikler i det pågældende hefte af *Bol og By* overbevist om, at jeg i de omdisputerede anliggender havde endnu mere ret, end jeg selv oprindeligt troede! Da emnet for uenigheden, som jeg nedenfor skal søge at anskueliggøre, er af grundlæggende betydning for forståelsen af det danske samfund ikke alene i senmiddelalderen, men også i godt og vel et par århundreder efter Reformationen, kan sagen nok bære endnu nogle tryksider. Og da jeg nu er i gang med at forsvare mig, har jeg ikke kunnet modstå fristelsen til også at kommentere nogle

synspunkter, som Ole Fenger har fremført i en anmeldelse af bl.a. min nævnte artikel.²

Af hensyn til vor læser, vil det nok være rimeligt at starte med at repetere nogle hovedpunkter: I artiklen om "Feudalisering og bondekommunalisme" argumenterede jeg for, at den strukturelle udvikling i forbindelse med den såkaldte senmiddelalderlige landbrugskrise betød, at den fysiske afstand mellem godsejere og bønder som oftest blev større. Generelt blev godserne færre og større. Strøgodsbesiddelse blev langt mere udbredt, og godsejernes vigtigste forbindelse med fæstebønderne bestod i relativt sjældne opkrævninger af afgifter. På den anden side blev landsbyerne 'demokratiseret' i og med, at et godssystem præget fortrinsvis af småbrug, der leverede arbejdskraft til større brug, blev afløst af nogenlunde ensartede, selvbærende fæstebrug.

Anders Bøgh (f. 1945), cand. mag. i historie og samfundsfag, lektor i middelalderhistorie ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har især beskæftiget sig med senmiddelalderlig social, juridisk og politisk historie. Har bl.a. skrevet artikler om sociale forhold på landet i perioden, f.eks. "Mere om selvejerne i senmiddelalderen", *Fortid og Nutid* 1984, og "Med Guds og Sankt Eriks hjælp". Sociale oprør i Sverige-Finland 1432-38" i *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*, red. A. Bøgh m.fl., 1988.

Hvor systemet tidligere var stærkt hierarkisk med kontrol og 'magttilstedeværelse' gennem flere led, blev det nu sådan, at "dyrkingen og den daglige drift og det daglige liv med samt den daglige justits i landsbyerne i langt højere grad end før blev bøndernes eget fælles anliggende, som de klarede uden indblanding fra andre" (s. 100f.). Derudover kan der så meget passende i senmiddelalderlig lovgivning findes indicier for, at det klassiske landsbyfællesskab for alvor fik gennemgribende betydning i denne periode.³ Disse udviklingstræk foreslog jeg, at man kan sammenfatte under begrebet "bondekommunalisme".

Samtidig var udviklingen i senmiddelalderen præget af, at godsejerne i langt højere grad fik tilkæmpet sig formel magt over deres fæstebønder. Først og fremmest ønskede de og fik de i stor udstrækning retslig immunitet i forhold til deres bønder, dvs. at de bestræbte sig på at holde andre jurisdiktioner, og især den kongelige, væk fra forholdet til deres fæstebønder. Derudover fuldbyrdedes en udvikling, hvor de fleste øvrige træk i det vesteuropæiske, højmiddelalderlige livegenskab/serfdom i større eller mindre udstrækning blev realiseret i Danmark. Disse og beslægtede fænomener kan sammenfattes under begrebet "feudalisering". Jeg foreslog endvidere, at årsagen til denne udvikling især var, at godsejerne ønskede en øget formel magt

over deres fæstebønder, fordi deres reelle magt over dem var aftagende. Jeg kunne have tilføjet, at udviklingen i hvert fald på den sjællandske øgruppe derved kom til at ligne den østelbiske/østeuropæiske, hvor livegenskabet voksede frem samtidig med eller efter, at det var forsvundet i Vesteuropa.⁴ Således anskuet kræver fænomenet nok nogle mere dybtgående forklaringer, men det skal jeg undlade at forsøge her.⁵

Heroverfor argumenterer Per Ingesman, at det ikke forekommer ham "umiddelbart logisk" (s. 9), at bønderne i større omfang passede sig selv samtidig med, at godsejerne fik større formel magt over dem inklusive adgang til øgede indtægter i den forbindelse. Dernæst sætter han ved hjælp af et temmelig enestående regnskabsmateriale fra ærkebispens gods i Skåne ud for at demonstrere, at der blev udøvet en overordentlig tæt kontrol med ærkebispens fæstebønder. Og hermed mener han så at have afvist, at bønderne i større omfang levede i kollektiv autonomi – for at udtrykke det lidt fint.

Det anvendte materiale udgøres især af oppebørselsregnskaber fra ærkebispens official Hans Skovgaard fra 1519-22. Heraf kan man blandt meget andet slutte sig til, at Hans Skovgaard fra oktober 1521 til november 1522 var i stand til at afsløre (godt?) 25 forbrydelser på et gods, der omfattede mere end 1100 gårde.

En rudimentær sammenlignende undersøgelse synes imidlertid ikke egnet til at sikre Hans Skovgaard en plads i detektivernes kongerække. Hans Skovgaard kunne således afsløre/opkræve bøder i 8 voldssager og 3 drabs-sager. Ifølge Jens Chr. V. Johansens artikel i samme hefte blev der i årene 1621-30 fra landsbyen Buddinge (20 gårde 1682) anlagt i alt 14 sager om "angreb på liv og legeme" på Sokkelund herredsting, om end han også skriver, at en fjerdedel af godt 50 voldssager i perioden kom fra Buddinge, Gentofte, Gladsaxe og Vangede!⁶ I regnskabsåret 1585-86 lykkedes det på Herlufsholm Skoles gods, som bestod af 135 gårde og 42 huse at opkræve bøder i 11 sager, heraf seks voldssager.⁷ På det lille Tanggård gods bestående af ca. 22 gårde opkrævede fogeden 1554-56 sagesfald i vist 15 sager.⁸ Hvis alt andet er lige, kunne det se ud til, at jo mindre godset var, jo større var chancen for, at fogeden fik fornøjelse af bøndernes lovovertrædelser, idet jeg tillader mig at se bort fra muligheden af, at skånske bønder generelt var mere fredelige og lovlydige end fynske.⁹ En sådan, lidet overraskende konstatering støtter ét af de ræsonnementer, jeg har fremsat i ovennævnte artikel.

Stadig forudsat, at skånske bønder ikke var specielt fredelige, rejser dette problemet om, hvorledes de konflikter blev løst, som Hans Skovgaard ikke fik kendskab til. Også dette giver hans regnskaber et vist indblik

i. I 1520 havde han fat i en sag, hvor en bonde havde slået en anden bondes hustru "blå og blodig udi hendes egen stue". Dette var parterne imidlertid selv kommet overens om, men uheldigvis for dem blev Hans Skovgaard opmærksom på sagen, hvorefter han også kunne redde sig en bøde fra den slagne kvindes mand, fordi han havde modtaget erstatning "og dulgte sagen" (s. 16). Det har utvivlsomt været fristende at gøre dette, og andre er nok sluppet heldigere.

Hvis vi går lidt videre med dette problem, er det værd at fæstne sig ved et forhold, som både Hans Henrik Appel og Jens Chr. V. Johansen diskuterer i deres artikler i det nævnte hefte af *Bol og By*:¹⁰ Det for os at se besynderlige fænomener, at de allerfleste sager forsvinder ud af tingbøgerne igen, efter at de er rejst. Det fremgår ikke, hvorledes de afsluttes. Dertil har Johansen fundet ud af, at tilbøjeligheden til at rejse sager på herredstinget havde en nær sammenhæng med, hvor tæt på tingstedet, man boede. De fjernereboende i herredet påtog sig sjældent besværet med at rejse til herredstinget for at rejse anklage i en sag, som dernæst som oftest forsvandt fra herredstinget igen. Egentlig forståeligt nok! Men hvorledes blev kontroverserne så afgjort? Her melder sig ifølge de to forfattere flere muligheder, som de dog prioriterer lidt forskelligt: 1) forlig mellem parterne, hvor et eventuelt sagsanlæg ved herreds-

tinget kunne tjene til at markere, at sagen var alvorligt ment; 2) at sagerne reelt blev afgjort af gods-ejeren/hans foged, som efter 1523 havde hals- og håndsret (politi- og eksekutionsmyndighed) over sine undergivne; 3) at sognepræsterne greb ind og mæglede forlig mellem de stridende ifølge lovgivning derom fra 1629/1643; og endelig 4) at landsbystævnerne dømte mellem eller forligte parterne.

Sidstnævnte mulighed synes at virke mest tiltrækkende på Johansen, idet han refererer, at myndighederne gang på gang krævede (visse typer af) sager afgjort ved domstolene og ikke på landsbystævnerne. Stærk støtte for dette synspunkt kan findes hos Poul Meyer, der sammenfatter sin opfattelse således: "Forholdet til domstolene er i første række karakteriseret af et almindeligt ønske blandt bymændene om at holde alle stridigheder af enhver art inden for bylagets egne rammer, og der er ingen tvivl om, at dette ønske omfatter alle sager, af hvad art nævnes kan".¹¹ Imidlertid kan der ikke herske tvivl om, at godsejernes bøderettigheder har ført til, at mange sager er blevet afgjort ved såkaldt "aftingning", dvs. at fogeden har overbevist sagvolderen om, at sagen burde afsluttes med en passende bøde, uden at man ulejlige domstolssystemet i den anledning. At dette har været overordentlig udbredt kan ud over af Hans Skovgaard's regnskaber bl.a. ses af

bestemmelserne i nogle af de bevarede landsbyvedtægter, hvor det fastsættes, at naboerne skulle hjælpe en bonde økonomisk, der blev "overfaldet" af herskabet med økonomisk tab til følge, eventuelt således at han blev tvunget til at aftinge for sig. Derudover kan man finde bestemmelser om, at man ikke måtte gå til herskabet i sager, som vedrørte landsbyfællesskabets kompetence, at man ikke måtte bagtale hinanden over for herskabet, samt at man ikke måtte røbe bystævnets beslutninger over for "vor modpart".¹²

Der kan således næppe herske tvivl om, at bønderne i videst muligt omfang ønskede at klare deres egne problemer selv. Og i landsbyfællesskabet havde (eller fik de) nogle institutionelle rammer, der var egnede til dette formål. Landsby- eller grandestævnet tog sig, som vedtægterne viser, især af problemer omkring den daglige drift, og i sådanne sager havde eller fik det en af alle parter anerkendt jurisdiktion. Men denne ramme kunne altså bruges også til en videregående selvstændig og kollektiv konflikthåndtering. Dette bevirkede så, at godsejere og andre myndigheder over tid i stadig voksende omfang blandede sig i landsbyfællesskabernes forhold. Som Martin Rheinheimer beskrev det for hertugdømmet Slesvigs vedkommende i samme hefte af *Bol og By*, gik udviklingen fra autonome landsbyfællesskaber til myndighedsregule-

ring af disse; noget som også er velkendt fra Kongeriget.¹³

Jeg kan altså ikke se, at Hans Skovgaards virke på ærkebispens gods skulle invalidere den opfattelse, at “det daglige liv samt den daglige justits i landsbyerne i langt højere grad end før blev bøndernes eget fælles anliggende”. Som det fremgår af forbeholdet, har jeg aldrig påstået, at senmiddelalderen indebar, at bønderne kom til at leve i *total* kollektiv autonomi. I så fald kunne Per Ingesman med rette beskyjde mig for manglende logik. Der er heller ingen, der nogensinde har påstået, at betegnelsen “bondekommunalisme” skulle dække over forhold, hvor bønderne levede i en slig paradisisk tilstand.

Et andet problem er så, hvorvidt forholdene på ærkebispens gods kan antages at være typiske for senmiddelalderlige godsforhold, således som Per Ingesman argumenterer for. Der er ingen tvivl om, at ærkebispens formelle magt var større end en almindelig godsejers, idet han ifølge Hans Skovgaards regnskab kan ses at have udøvet både den kongelige/offentlige jurisdiktion, gejstlig jurisdiktion og godsejerjurisdiktion i forhold til ‘sine’ bønder.¹⁴ Noget lignende var mere eller mindre gældende også for det øvrige bispegods, som også, som påpeget af Per Ingesman, så vidt vi ved, blev administreret på tilsvarende måder. Måske har effektiviteten af kontrollen med bønderne

på krongodset og på visse andre større gejstlige godskomplekser været af sammenlignelig art. Imidlertid kan man næppe generalisere fra disse gamle, veletablerede godser til adelens godser. Én af de ting, der karakteriserer adelsgodset i denne periode, er de bestandige til absurde grader af retfærdighed gående arveskifter.¹⁵ Denne retfærdighed gik bl.a. ud på at sikre alle arvinger lige dårligt beliggende gods. Dårlig beliggenhed på dette tidspunkt betød især, at godset var vanskeligt at kontrollere/administrere. Da de ovenfor summarisk beskrevne konsekvenser af landbrugskrisen var *mest* udprægede på adelsgodset, ligesom det var adelige godsejere, der pressede på for at få mere formel magt over deres bønder, er det nok på sin plads at modificere/præcisere mine opfattelser til, at de beskrevne forhold oprindeligt var mest udprægede på adelsgodset. I forbindelse med og efter Reformationen sker der imidlertid efterhånden store ændringer i besiddelsesforholdene til de gamle institutionelle godskomplekser. Dette kunne antages at medføre ændringer også med hensyn til de her behandlede spørgsmål. Imidlertid skal jeg fastholde, at Hans Skovgaards regnskaber for mig at se viser, at der også på ærkebispens gods var grænser for, hvad der lod sig kontrollere. Og at også de rejser spørgsmålet om alternative former for konfliktløsning i landsbyerne. Bortset fra det, er det i høj grad

værd at fremhæve det værdifulde i, at vi takket være Per Ingesman har fået tilgang til en så tidlig og spændende kilde til, hvorledes godsejerjurisdiktion kunne arte sig i praksis.

De her behandlede problemer afslører altså en helt fundamental 'magttrekant' i 14-15-16-1700-tallets danske landbrugssamfund mellem den fremvoksende statsmagt, godsejermagten og bøndernes kollektive, autonome regulering af egne forhold. I den alt flere gange nævnte artikel forsøgte jeg bl.a. at argumentere for, at de tre vinkler i denne 'trekant' alle i en vis forstand blev styrkede i senmiddelalderen – dog er hovedinteressen koncentreret om godsejere og bønder. Det lyder jo, som antydet af Per Ingesman, som noget vrøvl! Imidlertid kan der ikke herske tvivl om, at godsejernes *formelle* magt over deres fæstebønder var kraftigt tiltagende i senmiddelalderen, men samtidig er der altså meget, der tyder på, at bøndernes *reelle* magt over deres egne forhold samtidig øgedes. Der er altså tale om to forskellige dimensioner af begrebet 'magt'. Den skitserede udvikling strakte sig over et temmelig langt tidsrum, og den artede sig forskelligt forskellige steder i landet. De lokale variationer har givetvis været store og forholdet mellem parterne kompliceret og konfliktfyldt, som senmiddelalderens mange bondeoprør og -uroligheder viser.¹⁶ I øvrigt har jeg noteret mig med stor interesse, at også Bjørn Poulsen

mener, at senmiddelalderen var en periode, hvor bønderne (i praksis) havde nogle usædvanlige frihedsgrader – med hensyn til at drive handel.¹⁷

Jeg forsøgte også at sætte nogle begreber på denne 'dobbelte' udvikling, idet det er mit indtryk, at en generalisering af fælles træk ved livets i øvrigt forskelligartede forhold under en fælles overskrift gør vort fag lettere at kommunikere og fastholde i opmærksomheden, end hvis alle detaljer skal opregnes i deres forskellighed. Dertil kan man være heldig at finde frem til begreber, som er egnet til at indfange, at fortiden oftest var forskellig fra nutiden. Dette går man let glip af, hvis man blot bevidstløst overfører begreber fra nutidens samfund på fortiden.¹⁸ Den modsatte grøft er så at hævde, at nutidige begreber slet ikke må bruges på fortiden; også dette standpunkt gør det svært/umuligt at skrive en forståelig historie. Sådanne bestræbelser på at finde egnede begreber er uheldigvis ikke så moderne i vor dekonstruktivistiske tid. Ole Fenger kan i den (i note 2) nævnte anmeldelse ikke lide de begreber, jeg har brugt. Hvis man bruger begrebet 'feudalisme' som udtryk for en decentralisering af statsmagt kombineret med trinvis underordningsforhold, gik der "forud (...) pr. definition en centraliseret statsmagt" (s. 290). Nej, ikke hvis der hermed skal forstås, at al statsmagt i

nutidig forstand engang forinden har været centraliseret. I modsætning til Ole Fenger mener jeg godt, man kan bruge begrebet statsmagt i middelalderen, når man skal beskrive, hvor de fænomener, som siden i historien blev samlet i statsmagten, befandt sig – i det omfang de fandtes. Også det rummer en klar pædagogisk fordel, selv om middelalderen ikke selv kendte ordet. Men de kendte jo heller ikke ordet 'korstog' eller forestillingen om, at et samfund kunne ændre sig grundlæggende, eftersom samfundet jo var skabt af Gud (hvis det skete alligevel, var det for de fleste et tegn på, at Verdens undergang var forestående). Især det sidstnævnte forhold er et problem for den historiker, der vil fastholde, at man ikke må bruge begreber, som samtiden ikke selv kendte. Feudalisering indebar, at kongemagten varigt uddelegerede formaliserede magtbeføjelser, den havde skaffet sig i samfundet eller godkendte/accepterede formaliserede rettigheder, som andre ønskede sig eller havde tiltaget sig – sådan kan det også udtrykkes, og det er måske mere spiseligt?¹⁹ I øvrigt har jeg ikke sagt noget om, at kongemagtens pligt til at værne de værgeløse skulle være et feudalt træk, men nok at hans ret/pligt til at værne selvejerbønder, købstadsbeboere og hans egne fæstebønder (i en vis forstand) er det. Den såkaldte landefred 1360 har ikke som formål at fastslå dette, men den har den for os heldige egenkab, at den afslører, at også Valde-

mar Atterdag mente, at det forholdt sig sådan.

Jeg kan ikke se, at der vindes noget ved at udskifte begrebet 'feudalisme' med 'l'ordre seignorial' eller 'familia', som man har forsøgt i henholdsvis fransk og tysk forskning, så må man jo til at forklare, at det betyder det samme som... I dansk forskning nøjer man sig som oftest med at fastslå, at godsejerne besad øvrighedsbeføjelser, men dermed går man glip af sammenhængen i systemet.

Jeg har således en vis sympati for Fengers ulyst ved at indføre begrebet 'bondekommunalisme' for noget, man tidligere har kaldt noget andet. Dette begreb har imidlertid den fordel, at det associerer til byernes kommunale/kommunistiske organisationer i senmiddelalderen med byråd, købmandsgilder og håndværkerlav. Og dermed også fremhæver den kollektive selvforvaltning som et tidens træk. Hvor meget eller hvor lidt autonomi, der skal til, før betegnelsen kan bruges, og dermed en eventuelt mere præcis kronologisk afgrænsning af fænomenet på dansk grund, ville i virkeligheden kræve, at vi kunne komme til bunds i forholdet mellem de tre ovennævnte magtfaktorer i hele perioden ca. 1400-1800, og der er mange sten her, der bør vendes, før man udtaler sig nogenlunde skråsikkert om det. Men undervejs i en sådan proces, kan man med stor fordel søge inspiration

i den meget omfattende tyske forskning, der har været bedrevet under overskriften "Kommunalismus".²⁰ Imidlertid skal jeg fastslå, at jeg aldrig har ment, at det skulle kunne være af væsentlig interesse for Danmarks vedkommende generelt at operere med karakteristikken 'kollektiv ufrihed' for perioden før ca. 1350, selv om Fenger har opfattet mig anderledes.

Ovenstående er, som det også i nogen grad er tilfældet i min omtalte artikel, præget af 'vagthed' i kronologien.

På forhånd forekommer det sandsynligt, at forholdet mellem de tre magtpoler ændrer sig over tid i den lange periode, som her er på tale. Hvis vi skal trænge dybere ned i det, kræver det imidlertid en betydelig forskningsindsats, hvor forholdet mellem de tre konsekvent fastholdes som problemstilling. Det kunne være et håb, at den omsider her i landet gryende forskning i 'historisk kriminologi', som det oftnævnte hefte af *Bol og By* er et udslag af, ville hjælpe os på vej i denne retning.²¹

NOTER

1. Per Ingesman: "Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning", *Bol og By* 1995:1; Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens William Jensen, Århus 1994.
2. Ole Fenger: "Danmark i Senmiddelalderen", anmeldelse af *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1), *Historie* 1995,2, s. 290ff.
3. Siden har jeg set, at nogle væsentlige led i denne argumentation har været fremsat før af Grethe Carlsund Petersen: "Landsbystyre og fællesskab i det 18. århundrede – belyst gennem vider og vedtægter", *Fra Ribe Amt XXIV*, 1987, s. 88f.
4. Jvf. Erik Ulsig: "Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1), s. 121.
5. Blandt mange andre forsøg i den genre kan nævnes Perry Anderson: *Passages from Antiquity to Feudalism* og *Lineages of the Absolutist State*, begge Thetford 1974, samt Robert Brenners artikler samlet i *The Brenner Debate*, ed. T.H. Aston & C.H.E. Philpin, Cambridge 1985, hvor den nævnte modstilling er et hovedproblem.
6. Jens Chr. V. Johansen: "Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel", *Bol og By* 1995:1, s. 41.
7. *Herlufsholm Frie Skoles Regnskab 1585-86*, udg. Merete Dahlerup, København 1975, s. 17f.
8. Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede*, Odense 1980, s. 161, 174, 181, 189, 194. Som det fremgår af bogens titel, dækker de bevarede regnskaber en længere periode end den i teksten anførte. Bortset fra et enkelt atypisk tilfælde i 1559 (s. 221) forekommer der imidlertid ikke sagefaldsindtægter fra de øvrige fire år. Hvis ikke dette skyldes ændrede regnskabsprincipper, nedbringer dette forhold gennemsnittet. Dette ligger dog stadig meget højt i forhold til de øvrige nævnte eksempler.
9. Ovennævnte ræsonnement kompliceres noget af det forhold, at Hans Skovgaard muligvis slet ikke har haft ambitioner om at fremstå som en dygtig detektiv. Det fremgår af en billedtekst i Per Ingesmans artikel (se note 1) s. 14, at hans regnskaber er bevaret, fordi det blev afsløret, at de ikke var komplette. Imidlertid fremgår det ikke af artiklen, om dette forhold kan antages at have haft betydning for de fremlagte oplysninger, eller om regnskabet er korrigeret ved hjælp af modpartens bevismateriale.
10. Vedr. Johansens artikel se note 6; Hans Henrik Appel: "Forbrydelse og straf? Slagsmål og sædelighedssager i Skast herred 1635-70", *Bol og By* 1995:1.
11. Poul Meyer: *Danske bylag*, København 1949, s. 363.
12. Se de næsten enslydende vedtægter for Lumby 1592 og Allesø 1633, begge i Lunde herred, i *Danske Vider og Vedtægter* bd. I, s. 323ff. og bd. V, s. 35ff. Sidstnævnte er også af undertegnede blev omtalt som værende fra o. 1500 og vor ældste bevare-

- de. Dette er imidlertid en fejl (Helle Schummel: "Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og hvad ved vi?", *Bol og By* 1990:2, s. 67 m. note 99).
13. Martin Rheinheimer: "Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig", *Bol og By* 1995:1; Helle Schummel 1990 (se note 12), s. 75.
 14. Jvf. om ærkebispens overordentlig vidtgående privilegier i senmiddelalderen Niels Skyum-Nielsen: "Ærkekonge og ærkebiskop", *Scandia* XXIII, 1955-56, s. 9ff.
 15. Jens Villiam Jensen: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1).
 16. Vor ven Hans Skovgaard måtte da også tage sig af to sager om overfald på hans underordnede bondelensmænd (Per Ingesman 1995 (se note 1) s. 21). Han opererede jo i øvrigt kort før de omfattende skånske bondeoprør 1523-25.
 17. Bjørn Poulsen: "Land og by i senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1), s. 218ff.
 18. Herom har jeg argumenteret udførligt i "Mellem modernisme og middelalder. Dansk middelalderhistorie før og nu.", *Historiens ansigter*, red. E. Christiansen & J.C. Manniche, Århus 1991.
 19. Man kan således næppe betragte alle de rettigheder, som godsejerne skaffede sig i senmiddelalderen som uddelegerede. Men centralmagten kunne sætte bom for erhvervelse af nye rettigheder (Anders Bøgh 1994 (se note 1), s. 98), og den kunne omvendt godkende, at sådanne etableredes (E. Ladewig Petersen: "Adelen udi Fyn, dens privilegier". Det fynske landemode i 16. og 17. århundrede", *Historie. Jyske Samlinger* Ny rk. 16, s. 234f.).
 20. Bjørn Poulsen har for nylig i en anmeldelse af Steinar Imsens andet bind om "Norsk Bondekommunalisme" i *Historie* 1996,1, s. 208, gjort sig til talsmand for, at begrebet også lader sig anvende på danske forhold.
 21. Den væsentligt mere avancerede forskning i disse emner i vore nordiske nabolande kan man få et godt indtryk af i *Det 22. nordiske historikermøde. Rapport II, Normer og social kontroll i Norden ca. 1550-1850*, red. K. Tønnesson, Oslo 1994.

Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet

af Carsten Porskrog Rasmussen

I det meste af Europa indgik hovedparten af landbrugsbedrifterne fra 1500- til 1700-årene i godssystemer, hvor en godsejer ejede adskillige ejendomme, der tilsammen udgjorde en mere eller mindre tæt administrativ og økonomisk enhed. Disse godssystemer udviklede sig i løbet af perioden i vidt forskellige retninger, hvilket betød afgørende forskelle i den sociale og økonomiske struktur i forskellige dele af Europa i 1700-tallet.

G.F. Knapp lancerede i sit banebrydende værk *Die Bauernbefreiung* fra 1887 en dualistisk model for godsudviklingen i Tyskland – og reelt i Nord-, Central- og Østeuropa. Vestpå blev hovedgårdsdriften afviklet, hvorved bondebruget blev helt dominerende som driftsenhed i landbruget. Godssystemet bestod i godsejerens ejendomsret og/eller juridiske myn-

dighed over en mængde bondegårde, og hans indtægter havde form af afgifter i penge og naturalier fra disse. Dette system kaldte Knapp "Grundherrschaft". Østpå blev hovedgårdene derimod større og større, bøndernes væsentligste ydelse blev hoveri, og godsejerens vigtigste indtægtskilde var hovedgårdens overskud. Dette system blev døbt "Gutsherrschaft".¹

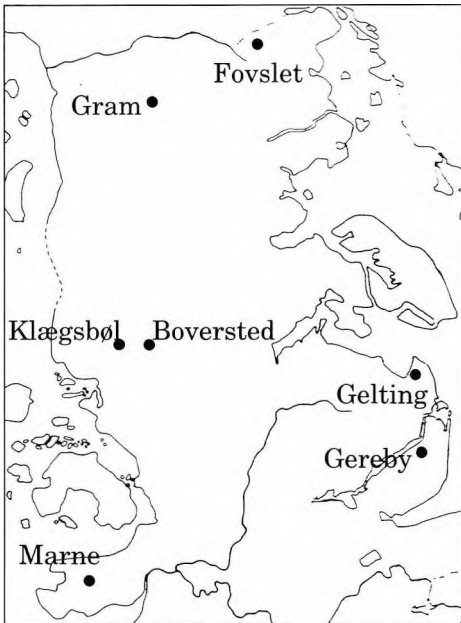
Afgørende er dette billede ikke blevet omstødt. Den senere forskning har som så ofte primært påvist, at billedet er mere broget, end Knapps idealmodel antyder. Dels er det geografiske skel mellem de to systemer ikke så skarpt, som Knapp fremstiller det, dels fandtes der en række mellemformer og varianter. Diskussionen har nok så meget drejet sig om årsagerne til den forskelligartede udvikling.²

Carsten Porskrog Rasmussen (f. 1960), lic.phil., adjunkt ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har tidligere forsket i landbrugs-, lokal- og erhvervshistorie og arbejder nu med de sønderjyske godsers historie og sønderjysk landbohistorie i almindelighed. Medforfatter til *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, 1987. Har om emnet også skrevet "Sønderjyllands største gods. Søgård-Gråsten i Ahlefeldtneres tid", *Sønderjyske Årbøger* 1994, og "Fra Grenå til Viborg på egen jord – Gammel Estrup som godscentrum" i *Gammel Estrup*, red. Frits Nicolaisen, 1993.

Den danske udvikling

Danmark har sin plads i denne udvikling, da også hovedparten af Danmark var organiseret i godser. Indtil nu er den danske udvikling stort set betragtet som noget, der kan bringes på én formel, så man kan tale om *det* danske godssystem, hvad denne artikels forfatter da også tidligere har været med til.³

Det danske godssystem havde ved år 1500 karakter af Grundherrschaft eller fæstegodssystem, som Jens Villem Jensen har betegnet det. 250 år senere havde det bevæget sig mod Gutsherrschaft eller hovedgårdssystem, idet hovedgårdene blev større,



Kort 1: Beliggenheden af de omtalte godser.

arronderingen forbedret og hoveriet øget. Forskningsdiskussionen har mest gået på denne udviklings kronologi, hvor en ældre tradition så udviklingen som et resultat af 1500-tallets højkonjunktur, mens den nyere forskning placerer tyngdepunktet efter 1630 og finder forklaringer i det øgede skattetryk og de vigende konjunkturer.⁴

Derimod er der forsket mindre i det godssystem, der var etableret omkring år 1700. Det er i den forbindelse vigtigt, at den udvikling mod Gutsherrschaft, der havde kunnet iagttages, stoppede på halvvejen. Som nyligt påvist i en væsentlig afhandling af Jens Skriver, betød landgilden endnu sidst i 1700-tallet lige så meget som hovedgårdsoverskuddet på de tre østjyske godser Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård.⁵ Når man hertil lægger, at godsernes skatter blev betalt af bønderne, må det konstateres, at hovedparten af godsets overskud blev skabt på bønderbrugene. Det danske godssystem i 1700-tallet var et blandingsystem, hvor elementerne af fæstegodssystem endnu var mere fremherskende, end de ofte gøres til i litteraturen. Balancen var utvivlsomt forskellig fra region til region, selv om forskningen på dette punkt er meget utilstrækkelig. I hovedsagen må man dog antage, at begge indtægtskilder – hovedgård og fæstegods – var af betydning for alle private godser i Danmark.

En tilsvarende enkel model kan man ikke opstille for Sønderjylland (her-tugdømmet Slesvig). Selv med den bedste vilje kan man ikke tale om ét slesvigsk godssystem i det 18. århundrede. Allerede på reformationstiden var der store forskelle fra egn til egn og gods til gods, og gennem de følgende par hundrede år blev de skærpet. Her illustreres denne udvikling ved seks udvalgte godser, der repræsenterer forskellige udviklingsveje (se kort 1).

Fovslet – fra adelsgård til kongelig ladegård

Godset Fovslet i Ødis sogn i det allernordligste Slesvig var fra 1300-tallet til 1584 hovedsæde for slægten Lindenov og hørte til de mere betydelige godser i Nordslesvig.⁶ Fæstegodsets omfang og arrondering kendes 1584, da Fovslet blev afstået til Frederik II.⁷ Godset bestod da af 40 gårde, hvor 13 lå i hovedgårdssognet, yderligere 12 inden for en radius af 15 kilometer, 9 inden for en radius af 30 kilometer, mens de sidste 6 var helt fjernt beliggende. Godset havde således en kerne, der omfattede en ikke ubetydelig, men dog mindre del af det samlede gods. Omkring den lå først en ring af såkaldt arronderet strøgods og længere væk helt tilfældigt strøgods. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at godset var fordelt på et stort antal byer, hvoraf kun én, Fovslet by, var helt ejet. Denne struktur svarer udmærket til det bil-

lede, Erik Ulsig og Jens Villiam Jensen har tegnet af danske adelsgodser i 1400-tallets slutning og 1500-tallet.⁸

Fæstegodset ydede en samlet landgilde på 219 mark 15 sk. penge, 10 ørtug rug, 34 ørtug 3 skp. byg, 41½ ørtug havre, 1,25 td. smør foruden afgifter i svin, fodernød, får, lam, gæs og høns. Hovedlandgilden var penge i Fovslet by, for én gård nær derved og for 3 gårde mere i omegnen, 2 gårde ydede hovedlandgilde i smør, mens resten først og fremmest ydede korn, men landgilden var generelt sammensat af mange persiller. Heller ikke dette var væsensforskelligt fra kongerigske godser. Mønstret ligner det øvrige Jylland, bortset fra at pengelandgilden havde lidt større vægt, end det var typisk nord for Kongeåen.

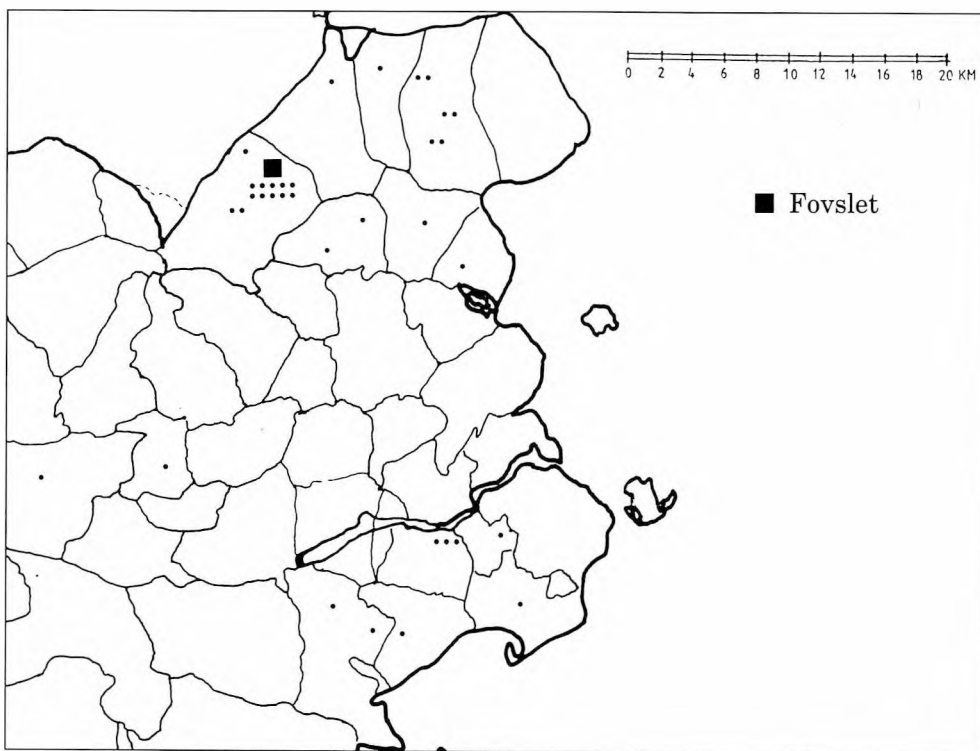
Vi kan strengt taget ikke vide, hvor stor hovedgårdssdrift, der var. Fæstegodsets beliggenhed siger på den ene side, at der var bønder nær hovedgården, der kunne gøre hoveri, mens der på den anden side var en væsentlig del, der ikke kan have gjort hoveri af betydning bortset fra ægter.

Fovslet kan stå som eksponent for godserne på Haderslev- og Sønderborg-egnen frem til 1580'erne. Under ét var godserne i disse områder noget bedre arronderede end godser i kongeriget, men de rummede også egentligt strøgods. Samtidig havde

landgilden sit tyngdepunkt i kornydelse – navnlig på Als og Sundeved.

I 1584 blev Fovslet erhvervet af Frederik II som led i ét af hans store vildtbaneprogrammer. På to år købte kongen så godt som alt adelsgods i Haderslev amt.⁹ De erhvervede hovedgårde fik en forskellig skæbne, men Fovslet var én af dem, hvor kongen satsede på øget hovedgårdsdrift. Gården blev således stærkt udvidet ved nedlæggelse af hele Fovslet by.

Allerede under Christian IV svingede pendulet imidlertid tilbage mod et rent fæstegodssystem. Den ene ladegård efter den anden blev bortforpagtet uden hoveri, og bønderne blev i stedet sat til at betale hoveriafløsning. Turen kom til Fovslet i 1611.¹⁰ Derefter var der atter kun hoveribaseret hovedgårdsdrift ved amtets allervigtigste hovedgårde, Haderslev og Revsø. Også den forsvandt imidlertid i 1632, hvor kongen endeligt afløste avlingshoveriet i de kon-



Kort 2: Fovslet gods 1584. Uden for kortet 6 gårde på Als.

gelige amter i Slesvig. Fra da af var den kongelige godspolitik i hertugdømmet præget af rent Grundherrschaft kombineret med en fremvoksende skattestat. Bøndernes opgave blev at betale penge til staten.

Gram – det blandede godssystem

Godset Gram hører ligeledes hjemme i det nordlige Slesvig og var som Fovslet blandt de større godser. Fra midten af 1400-tallet til 1560 tilhørte godset slægten Reventlow. Ved Johan Reventlows død 1560 tilfaldt det svingerønnen Ditlev Buchwald.¹¹

I 1585 kastede Frederik II også sine øjne på Gram. En tremandskommission blev sendt til Gram for at afkræve ejeren oplysninger om "Saet, Buwerck und des Haues andere Gelegenheitt". Buchwald undslod sig. Der blev i stedet udarbejdet et overslag over indtægterne af kommissionen selv med bistand fra godsets skriver. Siden indsendte Buchwalderne dog et andet – og væsentligt højere – overslag.¹²

Disse kilder er enestående. De viser, at det ikke altid var med lige stor begejstring, at adelen overdrog sine arvegårde til Danmarkshistoriens mest aktive godspolitikere. De kan med visse forbehold også give et helt usædvanligt indblik i økonomien på et adelsgods i 1500-tallet. Her benyttes kommissionens overslag, da det

må antages, at Buchwalderne har overdrevet for at hæve kravet ved et eventuelt salg.

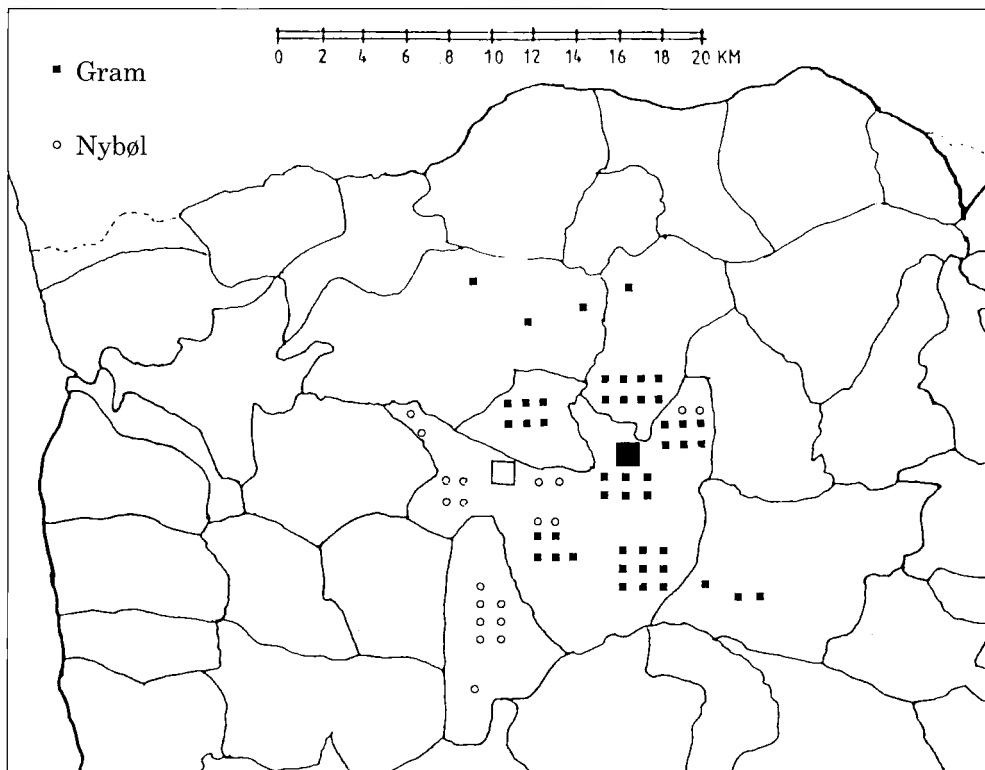
Overslaget dækker både fæstegods og hovedgårde. Gram var et aneligt gods på 75 gårde. Det var også ganske velarronderet, for 40 gårde lå inden for 5 kilometer fra hovedgården, yderligere 17 under 5 kilometer fra den underliggende hovedgård Nybøl (og samtidig under 10 kilometer fra Gram), og alle de øvrige mindre end 15 kilometer fra Gram. Hovedparten af disse fandtes i to byer 6-8 kilometer fra Gram. Reelt kan kun 8 gårde kaldes strøgods.

Hovedlandgilden var penge fra tre fjerdedele af fæstegodset og korn, mest rug, fra den sidste fjerdedel. Hertil kommer faste herlighedsafgifter af hele godset på en fodernød, et svin, et får, en gås og to høns pr. gård. Den samlede værdi af landgilden blev anslået til 921 mark.

Overslaget oplyser også om hovedgårdene. Gram sættes til en udsæd på 66 ørtug korn, Nybøl til 23. Det er ikke helt ringe tal. Indtægterne af hovedgårdene sættes til henholdsvis 1642 mark og 445 mark. Hovedgårdene skulle altså bidrage med dobbelt så store indtægter som fæstegodset. Også selve det fænomen, at Johan Reventlow i sin ejertid 1519-60 havde oprettet avlsgården Nybøl af en landsby vidner om interesse for hovedgårdsdrift.¹³

Frederik II fik ikke erhvervet Gram, og det gjorde Christian IV ej heller. Gram og Nybøl blev liggende tilbage som den eneste væsentlige adelsbesiddelse i Haderslev amt. I stedet delte Ditlev Buchwalds sønner godset i 1585, hvorved Nybøl blev et selvstændigt gods. Der blev delt efter holstensk manér, hvor streng retfærdighed veg for hensigtsmæssighed.

Skønt der var fire sønner, blev godset kun delt i to parter, som endda var af uens størrelse, og sønnerne kastede så lod om de forskellige arvelodder. I kommissionens overslag var Gram gård omtrent tre gange så stor som Nybøl. Nu deltes fæstegodset i næsten samme forhold. Til Nybøl henlagdes 23 gårde, mens Gram beholdt resten. Der deltes også geografisk



Kort 3: Gram og Nybøl 1585

fornuftigt, så Nybøl fik det sydvestlige gods.¹⁴ Begge dele bekræfter, at hovedgårdsdriften var væsentlig. Fæstegodsets deling synes i høj grad at være sket af hensyn til hoveriet.

Den søn, der fik Gram, Christoffer Buchwald, intensiverede yderligere hovedgårdsdriften. I 1606 blev 4 gårde i Gram by lagt til hovedgården.¹⁵ En jordebog fra 1620'erne rummer optegnelser om hovedgårdens drift 1625-26. Hovedgårdens udsæd blev nu ansat til ca. 200 tønder hartkorn.¹⁶ Da der er tale om Ribetønder, og hovedkornsorterne var rug, boghvede og havre, svarer det til samme antal ørtug. Hovedgårdsmarkerne skulle dermed være tredoblet i forhold til 1585.

Gram blev 1663 købt af rigsfeltherre Hans Schack. Godset havde da lidt frygteligt under Karl Gustav-krigene og ikke mindst under pesten i 1659, der som påvist af Aksel Lassen netop havde sit tyngdepunkt på egnen mellem Haderslev og Ribe.¹⁷ Hans Schack udvidede godset ved køb af 28 gårde fra Haderslev amt. De fleste lå i de byer, godset i forvejen havde fæstegårde i, 14 lå mindre end 5 kilometer fra hovedgården og yderligere 11 kun 5-6 kilometer borte.

Hans Schack iværksatte en ny udvidelse af hovedgårdsmarkerne. Fra landsbyen Vester Lindet inddroges således netto 62 td. land, og 3 gårde blev nedlagt. Nogle år senere ind-

droges 3 gårde mere. Der blev også taget jord fra tre andre byer. Godsets marker blev samtidig omlagt til kobbelbrug med 10 kobler, der blev omgivet med levende hegn.¹⁸

Disse udvidelser betød ret store krav til hoveriet. En del af godsets bønder gjorde da også dagligt hoveri. Godset var imidlertid så stort, at en væsentlig del af bønderne slap med mere begrænsede hoveribyrdter og i stedet betalte hoveriafløsning.¹⁹

Regnskaber fra en del år omkring 1690 giver indtryk af godsets økonomi efter disse ændringer.²⁰ Hovedgården blev drevet med en årlig udsæd på 89-98 td. rug, 0-12 tønder byg, 41-53 tønder boghvede og 82-112 tønder havre. Disse tal svarer til tallene fra 1620'erne, så udvidelserne af hovedgårdsmarken havde tilsyneladende ikke ført til øget kornavl, medmindre tallene fra 1620'erne er overdrevne. Under alle omstændigheder var Gram nu en ikke ubetydelig hovedgård. Der var en besætning på omkring 100 køer og 16-36 okser, så man satsede på et blandet kvægbrug med både mejeribrug og fedekvæg.

Regnskabet giver et driftsmæssigt temmelig korrekt billede, da herskabet ikke boede fast på gården, og der derfor kun i ringe grad var tale om, at indtægten blev spist op. Det er samtidig forholdsvis let at udskille hovedgårds- og fæstegodsindtægter, da alle afgifter af bønderne var afløst i penge.

Stort set hele rugavlen blev solgt. Havreavlen må være fodret op i malkekøer og okser. Derfor er pengeindtægten af kornsalget efter alt at dømme et realistisk udtryk for afkastet.

Samlet var bruttoindtægten af hovedgården altså et sted mellem én og to gange fæstegodsets landgilde og hove-riafløsning. At det sidste tal nok er mest typisk fremgår af, at hovedgår-

Tabel 1. Indtægter af Gram 1687/88, 1688/89 og 1691/92

	1687/88	1688/89	1691/92
<i>Hovedgårdens kornavl</i>			
nettoavl			
rug (td)	246	239	220
byg (td)	24	-	29
havre (td)	150	105	37
boghvede (td)	15	46	94
<i>Hovedgårdens pengeindtægter (rdl)</i>			
kornsalg	273	429	242
salg af kvæg	1	132	452
diverse	32	52	101
græs- og foderpenge	185	165	140
hollænderiforpagtning	264	350	490
- hovedgården i alt	755	1128	1425
<i>Jordebogsaftgift</i>	710	780	826
<i>Udgifter i alt</i>	766	1073	1465

den i årene lige efter 1700 var bortforpagtet for 1450 rigsdaler om året.

Godset havde imidlertid også udgifter. Mærkeligt nok svarer de i alle tre år nøje til hovedgårdens afkast. Af disse udgifter var en del naturligvis omkostninger ved hovedgårdsdriften. Det gælder helt entydigt køb af kvæg. Derimod er det vanskeligt at rubricere resten, for personalet var så ringe, at i hvert fald noget af det også var nødvendigt for at sikre administrationen af fæstegodset. F. eks. må håndværkerudgifter gælde både avlsgård og hovedbygning.

Under alle omstændigheder havde godset valgt en dobbeltstrategi, hvor man både satsede på hovedgårdsdrift og ydelser af bønderne. Gram ligner derved de kongerigske godser. Denne strategi betød til gengæld, at der var grænser for, hvor meget hovedgårdsmarken og dermed hoveriet yderligere kunne udvides, uden at det ville gå ud over muligheden for at få pengeafgifter af bønderne. Det er formentlig forklaringen på, at hovedgårdsdriften ikke blev ekspanderet yderligere. Den balance, der var skabt i 1660'erne, stod ved magt et århundrede.

Gram repræsenterer et godssystem, der ligner det kongerigske meget. I andre dele af Slesvig var udviklingen mod hovedgårdssystem imidlertid mere vedholdende og dramatisk. Man opdager det ved at flytte sig et halvt hundrede kilometer, til Angels østspids.

Gelting – østslesvigsk Gutsherrschaft

Hele det østlige Angel var i højmiddelalderen dækket af den store Geltinger-skov, der var krongods. Her opstod borgen og godset Gelting, der i senmiddelalderen vekslede mellem at være kongelig borg og adelssæde. I 1494 gik godset imidlertid mere varigt over i adelseje, idet kongen afstod det til Hans Ahlefeldt som et led i det store mageskifte, der gjorde kongen til besidder af Tørning. Gelting forblev i slægten Ahlefeldts eje til begyndelsen af 1700-tallet. I perioden 1736-58 ejede kronen Gelting, men afhændede 1758 atter godset til Sönke Ingwersen, adlet som baron von Gelting, hvis efterkommere stadig besidder godset. Det oprindelige gods er reduceret i to omgange. I 1500-tallet overførtes strøgodset til Satrupholm. Herudaf opstod godset Dollerød. I 1710 udskiltes yderligere det lille gods Prisholt.²¹

Geltings fæstegods kendes fra et brev 1519.²² Godset omfattede da 59 besatte og 2 øde gårde i Gelting sogn, som alle lå højst 5 kilometer fra hovedgården, og som alle lå i byer, hvor Gelting var eneejer. Hertil kom et strøgods på 19 gårde, hovedsagelig i Sydangel. Heraf lå 13 gårde inden for 15 kilometer fra hovedgården, men i hovedsagen i den fjernere del af denne cirkel.

Strøgodset fraskiltes ikke så længe efter, og dets videre skæbne skal

ikke forfølges her. Godset omfattede dermed alene det velarronderede tiliggende i Gelting sogn. Udviklingen i gårdtallet kan følges gennem en række kilder. Topografen H.N.A. Jensen opgiver gårdtal for årene 1596, 1683 og 1780.²³ Da gårdtallene opgives for hele sognet, må de bygge på kirkelige kilder, som det dog ikke er lykkedes at finde frem til i præstearkivet, bortset fra, at kirkebogen fra Gelting giver et gårdtal fra 1693, som er identisk med det tal, Jensen opgiver fra 1683.²⁴ Jensen var imidlertid selv præst i Gelting og havde et indgående kendskab til de kirkelige arkiver, og han er generelt meget troværdig. Et gårdtal kendes endvidere fra en præsteindberetning 1737,

der opregner antallet af gårde by for by og samtidig anfører godstilhørsforholdet.²⁵ Fra Gelting gods findes også en oversigt over de undergivne 1766-67, som anfører samme gårdtal som 1737.²⁶ Fra Gelting findes en opmåling fra 1786-88, fra Prisholt en tilsvarende fra 1795.²⁷

Før 1596 synes mindst 2 øde og 9 besatte gårde at være forsvundet i Gelting, Prisholt og Nadelhoved. I Prisholt var der allerede da oprettet en avlsgård, der siden udskiltes som selvstændigt gods.²⁸ I 1636 fungerede den som enkesæde.²⁹

De to sidste gårde i Prisholt nedlægges mellem 1618 og 1642.³⁰ I 1600-

Tabel 2. Udviklingen i gårdtallet i Geltings kernegods 1519-1795

	1519	1596	1683	1693	1737	1780	1795
Gelting	2						
Vakkerballe	8	8	-	-	-	-	
Stenderup	8	8	8	8	8	8	8
Sønderballe	8	8	8	8	8	8	8
Lebæk	10	10	10	10	9	9	9
Nadelhoved	9	6	6	4	-	-	
<i>Fra 1710 Prisholt gods</i>							
Prisholt	6 + 2 øde	2	-	-	-	-	
Ravnholt	8	8	8	8	7	5	5
I alt	59 + 2 øde	50	40	38	32	30	30

tallet forsvandt endvidere hele Vakerballe. Gelting kirkebog viser, at der i 1693 var 38 besatte gårde og blev betalt afgift svarende til 10 nedlagte – dvs. nogenlunde svarende til nedlæggelserne siden 1600. Kirkebogen viser også, at Nadelhoved nedlagdes 1703 og erstattedes af en avlsgård.³¹ I Ravnholt var der nedlagt 1 gård før 1737. Yderligere 2 var nedlagt 1762 – eller eventuelt før.³² Præsteindberetningen fra 1737 omtaler 17 nedlagte gårde under Gelting gods og 1 under Prisholt (dvs. i Ravnholt by).³³ Dette tal modsvarer nøjagtigt de kendte nedlæggelser efter 1600, men altså ikke dem før.

Under ét blev gårdtallet altså halveret fra 1519 til 1737. Det er en nedlæggelsesprocent, som næppe noget gods i kongeriget kan opvise. I Sydøstlesvig er den imidlertid almindelig. Desværre kan vi ikke sikkert datere alle nedlæggelserne. Det står dog fast, at 11 gårde – altså 40% af alle – forsvandt, mens der endnu var højkonjunktur. Disse nedlæggelser skyldtes dels udvidelser af selve hovedgården, dels skabelsen af en avlsgård. Især det sidste må ses som et klart tegn på interesse for øget hovedgårdsdrift. Det kan endvidere fastslås, at nedlæggelserne fortsatte gennem 1600-tallet, men standsede først i 1700-tallet.

Nedlæggelserne havde skabt en helt anden balance mellem hovedgårds- og bondegårdsjord, end den vi hidtil

har set, og som vi kender fra kongeriget. I 1751, altså efter udskillelsen af Prisholt, omfattede hovedgården 1611 byskæpper ager og 676 byskæpper eng, en avlsgård 509 byskæpper ager og 288 byskæpper eng. Over for disse 3084 byskæpper hovedgårdsjord (933 ha) stod kun 2055 byskæpper (622 ha) bondejord.³⁴ Balancen var altså 3:2 i hovedgårdenes favør. Ved samme tid var den på en række østjyske godser i stedet mellem 1:4 og 1:11 – i bondebrugenes favør!³⁵

På et gods med denne struktur var forholdet mellem indtægterne fra hovedgård og fæstegods et helt andet, end vi hidtil har set. Det fremgår dels af et overslag fra 1757, dels af regnskaber fra 1766-69.³⁶ Regnskaberne er gengivet i tabel 3, idet dog gammel beholdning, udbetalinger til godsejeren og egentlige kapitalposter er trukket ud.

Alle regnskaber er problematiske. Overslaget fra 1757 anslår med stor sikkerhed alt for store kornindtægter og formentlig for lave udgifter. De bevarede regnskaber er omvendt belastet af store engangsudgifter. I 1768-69 var der således tale om en stor udvidelse af besætningen, en udgift, der i et moderne regnskab ville blive betragtet som en kapitalpost. I alle tre år var der store udgifter i forbindelse med byggeri af en delvis ny hovedbygning, og der var lønudgifter på 500 rigsdaler til tre stands-personer, der af regnskabsføreren

Tabel 3. Geltings indtægter og udgifter 1757 og 1768/69 (i rigsdaler)

	1757	1766-67	1767-68	1768-69
<i>Indtægter</i>				
Hovedgårdsindtægter				
korn	4896	2984	2775	2978
hollænderi	3520	3450	3482	3698
heste	494	1038	108	
kvæg	192	36	36	82
græspenge	84	151	176	70
andet	117	127	31	
Afgifter af fæstegodset	95	173	165	178
Diverse	343	356	1003	625
I alt	9130	7761	8802	7770
<i>Udgifter</i>				
Skatter*	1120	1389	1411	1412
Kirke, skole m.v.	108	451	462	155
Reparationer	500	1444	1648	1240
Lønninger	400	1059	1084	1114
Indkøb af kvæg	440	304	364	3058
Andet		1858	1378	801
Renter				522
I alt	2568	6505	6347	8302

*) Nettoberegning på den måde, at Prisholts kontribution er fratrukket såvel ved indtægter som udgifter.

anføres i en særlig rubrik for "ikke nødvendige udgifter". Endelig indgår i alle tre år et ikke helt lille forbrug for ejerfamilien i form af lønninger til personale på slottet, køb af varer og forbrug af egne produkter. Det er

derfor vanskeligt at vurdere, hvad det egentlig driftsoverskud var. Det synes dog rimeligt at regne udgifter på 1500-2000 rigsdaler i 1766-67 og 1767-68 for mere forbrugs- end driftsrelaterede. Set i det lys, synes

godset at have kunnet præstere et afkast på omkring 4.000 rigsdaler, enten i kontant udbytte eller i driftsfinansieret forbrug for ejerfamilien.

Hævet over enhver tvivl er det, at afgifterne af fæstegodset var helt ubetydelige. De 25 fæstebønders landgilde beløb sig i alt kun til 67 rigsdaler i penge, godt 7 td. byg, knap 21 td. havre samt lidt gæs, høns, kyllinger, æg m.v. Husmændenes afgifter udgjorde i alt ca. 100 rigsdaler om året. Ikke nok med det, det var også hovedgårdens overskud, der skulle betale skatterne. Dette overskud blev skabt ved kornproduktion og et omfattende hollænderi – beskrivelsen fra 1757 anfører, at der var 400 køer på hovedgård og avlsgård. I 1760'erne var der omkring 300, til tallet blev udvidet 1768-69.

Fæstegodsets funktion under dette godssystem var udelukkende at levere den nødvendige arbejdskraft. Ifølge opgivelser fra topografen H.N.A. Jensen krævede godset i det 18. århundrede, at hver gård dagligt stillede med 2-3 personer og 4 heste til hovarbejde.³⁷

Gereby

Udviklingen mod Gutsherrschaft illustreres også af godset Gereby (i dag: Karlsburg) i Svans. Som gods opstod Gereby først ved reformationen, da biskop Godske Ahlefeldt 1539 afstod 32 gårde i Svans sogn til

Kay Rantzau til Kletkamp. Det tilhørte til 1586 slægten Rantzau, derpå længe slægterne Ratlou og Brömbsen. I 1785 købtes godset af landgreve Carl af Hessen-Kassel.³⁸

Fæstegodset kendes fra en skatteliiste 1543.³⁹ Den videre udvikling kan følges, da godset opregnes i et skøde fra 1598,⁴⁰ et inventarium fra 1661,⁴¹ et skøde fra 1721⁴² og et hoverireglement fra 1738.⁴³ Endelig kendes en opmåling fra 1786.⁴⁴ Der kendes kun to ændringer i godsets ydre omfang. Den første er købet af byen Rinkenis fra Slesvig domkapitel i 1604.⁴⁵ Den anden købet af en øde gård og 2 kåd (huse) i Karby fra nabogodset Dørpt i 1634.⁴⁶

Godset var særdeles velarronderet. Alt lå inden for 5 kilometer fra hovedgården, og Kopperby var efter 1634 den eneste by, hvor et nabogods også havde besiddelser.

Godsets første markante nedlæggelse gjaldt byen Gereby, der forvandlede til hovedgårdsmark inden 1598. Ved samme tid forsvandt en enkelt gård i Winnemark, men det er uvist, om den er lagt til hovedgården.

I 1604 erhvervedes fra domkapitlet byen Rinkenis med 6 gårde, der straks nedlagdes og forvandlede til en avlsgård.⁴⁷ Fire gårde fra Winnemark blev lagt til Gerebys hovedgårdsmark mellem 1598 og 1661, hvad der direkte anføres 1661. Dertil

Tabel 4. Udviklingen i gårdtallet under Gereby 1543-1786

	1543	1598	Køb	1661	1721	1738	1786
Gereby	6	-		-	-	-	-
Kopperby	5	6		6	6	6	6/2
Karby	6	6	+1	7	4	4	4/2
Winnemark	14	13		9	2	2	4/2
Rinkenis			+6	-	-	-	-
	31	25		22	12	12	14/2

kommer, at 12 af de tilbageværende 22 gårde var ubesatte i 1661.⁴⁸ Disse gårde var ikke nedlagt på daværende tidspunkt, blot midlertidigt ubesatte, men kun i Kopperby blev alle gårde besat igen. Mellem 1661 og 1721 nedlagdes 3 gårde i Karby og i Winnemark hele 7. Præsteindberetningen fra 1737 anfører, at der i alt blev betalt tiendeafløsning for 20 nedlagte gårde.⁴⁹ Det svarer nøjagtigt til de konstaterede nedlæggelser efter 1600, men omfatter efter alt at dømme ikke selve Gereby. I 1744 anføres tilsvarende, at der var 12 bestående gårde, og at der betaltes tiende af 20 nedlagte.⁵⁰ I Karby nedlagdes endnu en gård 1776.⁵¹ Gårdene i Kopperby synes reduceret i areal på et tidspunkt. Avlsgården Rinkenis nedlagdes mellem 1729 og 1739, og jorden blev lagt under selve Gereby.⁵² Til gengæld opstod avlsgården Bockholt.⁵³

Samlet var gårdtallet inden for godsets område faldet fra 38 (inklusive de senere tilkøbte gårde) til 12. Omkring to tredjedele af gårdene blev altså nedlagt. Omkring 1780 omfattede godset en hovedgård og en avlsgård med i alt 931 tønder ager og eng (625 ha) over for bondebyernes 689 tønder (461 ha).⁵⁴ Driftsmæssigt var Gereby lagt an på kornavl og i stigende grad på malkekvæg. Bevarede hollænderkontrakter viser, at der i 1663 var 80 køer på godset, i 1705 derimod 200 og midt i 1700-tallet 250 på selve Gereby og 100 på avlsgården Bockholt.⁵⁵

De store hovedgårdsmarker stillede store krav til bøndernes hoveri. En beskrivelse fra 1738 opgør hoveriet.⁵⁶ Gårdene i Winnemark skulle alle hverdage året rundt stille med to karle, en pige og en dreng på hovedgården. I pløjetiden skulle man stille

med to plovspand og i alt fem personer. De øvrige 10 gårde stillede det meste af året med en karl, en pige og en dreng pr. gård. I høsttiden skulle gårdmanden også selv møde, og der skulle i spidsbelastningstider stilles med to spand. De fire såkaldte "wurtsättels" (bolsmænd/store husmænd) sendte to mand i højsæsonerne, ellers én. En forpagtningskontrakt fra 1764 fastsætter samme hoverikrav for bønderne i Karby og Kopperby som 1738.⁵⁷ Denne hoverinorm svarer til andre, der kendes fra det sydøstlige Slesvig og Østholsten. Den indebærer, at en gård skulle præstere 1000-1300 hovdage om året, heraf mindst 300 spanddage, et stort husmandsbrug 300-400 hovdage. Til sammenligning skulle bønderne under Egeskov i 1769 forrette 48 spanddage og 156 gangdage, ligesom Gl. Estrups hoveripligtige helgårde ifølge hoveriforeningen 1791 skulle yde 55 pløje- og spanddage samt 132,5 gangdage.⁵⁸ På de østjyske godser, Jens Skriver har undersøgt, var hoverikravet kun omkring 100 dage om året.⁵⁹ Hoverikravet var altså 5-13 gange så stort pr. gård på Gereby som på disse kongerigske godser.

I begge tilfælde gælder, at det faktisk forrettede hoveri formentlig var mindre end det maximum, godsejeren kunne kræve. Det er imidlertid ikke usandsynligt, at hoveribyrderne var 5-10 gange så store som i kongeriget. Det følger alene af, at Gerebys bønder skulle dyrke mere jord på hov-

marken end hjemme hos sig selv, mens kongerigske bønders hovmål snarere var en femtedel eller en tiendedel af deres egne marker. Til gengæld var landgilden af Gerebys bønder ubetydelig, og godset betalte skatterne.

Klægsbøl og Boversted – Grundherrschaft

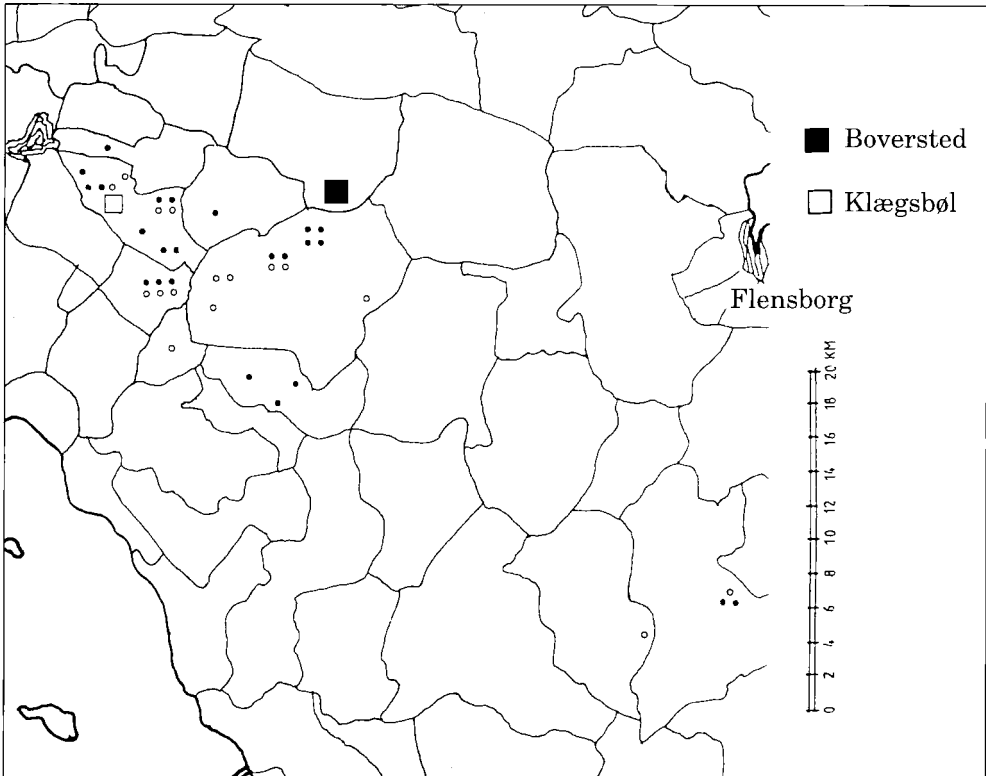
Forlader man Angel og Svans og tager vestpå, møder man godser, der havde en markant anden udvikling. Godserne i Sydslesvigs geestegne havde på reformationstiden betydelige fællestræk med de nordslesvigske, men udviste også forskelle, som blev skærpet i de følgende århundreder. Set i forhold til de sydøstlesvigske godser blev de vestslesvigske en helt anden verden.

I 1450 adledes herredsfoged Anders Sønnichsen, og i de følgende par hundrede år besad hans efterkommere gods i Kær herred syd for Tønder. Hovedbesiddelsen var Klægsbølgård (Klixbüllhof) i Klægsbøl (Klixbüll) sogn.⁶⁰ Sognet ligger på geestranden, dvs. selve byen ligger oppe på geesten, men på kanten til marsken, og gårdene havde jord såvel i marsk som på geesten.

Godset blev delt i 1562, hvorfra skiftebrevet er bevaret.⁶¹ Magnus Andersen fik stamgården Klægsbøl med byen Søvang, som i senere kilder sættes til 2 helgårde, yderligere 14

gårde og 13 kåd (huse). Broderen Andreas Andersen fik gården Boversted med 28 gårde og 7 kåd. Skellet mellem gårde og huse er vanskeligt. Her er kun ejendomme, der udtrykkeligt betegnes kåd, regnet for sådanne. Det var formentlig flere. Under alle omstændigheder var mange ejendomme små, for godserne var i

1598 kun sat til henholdsvis 10 og 9 plove (helgårde) i skattemæssig henseende.⁶² Gårdene lå i hovedsagen i Kær herred. Enkelte fandtes i det nærliggende marskherred Bøking og enkelte længere østpå på den midslesvigske geest. Arronderingsforholdene var dårlige. De to godser havde kun henholdsvis 7 og 6 gårde inden



Kort 4: Klægsbøl og Boversted 1562

for en 5 kilometers radius. Hovedparten af resten lå dog inden for en 15 kilometers radius, men 2 gårde under Klægsbøl og 2 under Boversted lå omkring 30 kilometer borte. Det afspejlede først og fremmest, at der også før 1562 havde været en dårlig arrondering. Ved delingen fik Boversted flertallet af de gårde, der var i dettes umiddelbare nærhed, men ellers deltes efter retfærdighedsprincipper, der yderligere atomiserede besiddelsen.

I 1609 blev Klægsbøl købt af Gert Rantzau til Breitenburg.⁶³ Det samme skete også med Boversted mellem 1598 og 1621.⁶⁴ Dele af fæstegodset fra begge godser var dog solgt forinden. Gert Rantzau var i gang med en omfattende godssamling, der efterhånden gjorde ham til ejer af godser i hele Vestslesvig fra Nordstrand i sydvest til Ribeevnen i nord.

Både Klægsbøl og Boversted opregnes i en jordebog fra 1623.⁶⁵ Boversted var da nedlagt som hovedgård og jorden bortforpagtet til fire bønder. De fleste af Boversteds fæstere betalte tjenestepenge, et beløb, der oversteg deres landgilde. De to, der boede nærmest på Klægsbøl, gjorde dog hoveri til denne gård. Klægsbøls fæstere betalte ikke tjenestepenge, utvivlsomt fordi de stadig var hoverigørende.

Det fortsatte imidlertid ikke. I 1656 blev også Klægsbøl bortforpagtet, og

senest da blev hoveriet afløst. Af forpagtningskontrakten fremgår, at gården var på 80 demat (á 0,49 ha) og dermed ikke ret stor. Den blev bortforpagtet for 210 rigsdaler om året uden hoveri – det blev endda udtrykkeligt påpeget, at “mit dem zu diesem Hofe gehörigen Untertanen hat Häurer gar nichts zu schaffen.”⁶⁶ Klægsbøl forblev bortforpagtet, og hoveriet forblev afløst i penge, hvad der fremgår af en jordebog fra 1710.⁶⁷

Klægsbøl og Boversted er typiske for hovedudviklingen i Vestslesvig. På det store gods Trøjborg blev det meste af hoveriet afløst i 1612 og en væsentlig del af hovedgårdsjorderne bortforpagtet.⁶⁸ I løbet af det følgende halve århundrede gik de fleste vestslesvigske godser samme vej, heriblandt det nye storgods, der skabtes efter 1660: Schackenborg.⁶⁹

Marne – et kapitalistisk gods

Klægsbøl, Trøjborg og Schackenborg ligger alle mere eller mindre på kanten af marsken, men er dog godser, hvor hovedparten af fæstegårdene lå på geesten. Den egentlige marsk rummede også nogle få godser, og de var atter anderledes.

Sydvestslesvigs marskegne havde på mange måder en struktur, der var forskellig fra resten af hertugdømmet. Der var intet landsbyfællesskab, kun individuelle brug, hvad der muliggjorde, at jord var frit

omsættelig. Den faktiske agrarstruktur bestod af et mindre antal forholdsvis store gårde og et stort antal meget små brug.

Standssamfundets strukturer var næsten fraværende. I de frisiske egne – Ejdersted, Nordstrand, Sild, Før samt Viding og Bøking herreder – havde højgejstligheden stort set ikke gods. Adelsgoods var der kun meget lidt af, og det, der var, gik stort set tilbage til fremtrædende storbondeslægter, der var adlet i senmiddelalderen. Det var i hovedsagen slægter, der sad inde med egnens ledende embeder, først og fremmest embedet som staller.

Et godt eksempel er slægten Sieverts, der har stillet tolv stallere i Ejdersted. Harmen Sieverts blev angiveligt adlet 1502, og mellem 1522 og 1533 byggede slægten godset Marne ved Garding. Det og dets ejere optræder dog ikke i de adelige matrikler i 1500-tallet. Godset blev efter slægtens uddøen i 1591 solgt til slægten Rantzau, der førte retssag for at få anerkendt dets adelige status. Det opnåede Rantzauerne. Derpå solgte de 1598 til hertugen af Gottorp, der videresolgte godset til Ejderstederne.⁷⁰

Akter i forbindelse med hertugen af Gottorps korte ejertid giver et spændende indtryk af godset. En opmåling fra 1598 opgør arealet til i alt 625 demat (á 0,49 ha). Heraf var

der 225 demat “watt der edler und erwerter Paul Rantzau tho Hove gebuket”, altså hovedgårdsmark. Resten af jorden var “verhauen”, som må oversættes med “bortforpagtet”. Syv forpagtere havde hver 27-67 demat, hvilket er ganske store brug i Ejdersted, hvor gennemsnittet var 24 demat pr. landbrug. Yderligere 30 demat var bortforpagtet i småparceller. Da skødet anfører, at der på godset var 8 hollænderhuse, svarer det smukt til en hovedgård og 7 forpagtergårde.⁷¹

Året efter, mens hertugen ejede godset, var det bortforpagtede areal steget til 465 demat, som var bortforpagtet for i alt 1903 rigsdaler i 1599. De syv forpagtere af selvstændige gårde gav hver fra 130 til 310 rigsdaler – beløb, der ligger langt over normale fæsteafgifter i resten af hertugdømmet.⁷²

Samme regnskab, som disse tal er fra, giver et indtryk af hovedgårdsdriften – eller rettere “egendriften”. Hovedgårdens agerbrug var præget af marskens bredt sammensatte afgrødebillede, idet der dyrkedes både hvede, rug, byg, bønner og havre. Regnskabet anfører en høst på 23 td. hvede, 23 td. rug, 62 td. byg, 36 td. ærter og 102 td. havre. Et overslag fra 1598 anfører lidt højere tal for hvede, rug og byg, men først og fremmest hele 200 td. havre.⁷³ Ingen af listerne rummer oplysninger om udsæd, men i marskens gode jord

har en høst på ca. 200 td. htk. næppe krævet ret store kornarealer.

Den animalske produktion var centreret om mejeribrug. Skødet anfører 44 køer, en besætningsfortegnelse fra 1599-1600 42 køer. Hertil kom i begyndelsen af 1599 12 treårige okser, 8 kalve, 22 svin og 8 får.⁷⁴ Folkeholdet understreger, hvor vigtigt mejeribrug var.

Mejersken og hendes piger var den vigtigste personalegruppe. Om vinteren var der ansat to karle til at tage sig af henholdsvis heste og køer. Pasningen af dyrene og produktionen af mejeriprodukter havde godset således egne folk til at klare. Regnskabet viser derimod, at såvel hø- og kornhøst som tærskning blev klarert ved daglejere. Derimod er det uklart, hvordan pløjningen er foregået.

Tabel 5: Folkehold på Marne 1599-1600

	Sommer	Vinter
Avlskarl	1	1
Staldkarle		2
Dreng	1	1
Mejerske	1	1
Piger	5	3

Det bevarede regnskab fra 1599 giver et vist indtryk af hovedgårdsdriftens økonomi.

Tabel 6: Hovedgårdsregnskab for Marne 1599

Salg af ost	462 rdl
Salg af smør	8 rdl
Salg af stude	208 rdl
Salg af køer	80 rdl
Salg af spæk	45 rdl
Salg af korn	385 rdl
Salg af andet	39 rdl
<hr/>	
I alt	1227 rdl
Udgifter	382 rdl
Overskud	845 rdl

Egendriften omfattede i 1599 160 demat, og driften heraf gav et overskud på 5 rigsdaler pr. demat. Forpagtningen indbragte 3,5-5,5 rigsdaler pr. demat med et gennemsnit på 4,1 rigsdaler. Jordejeren fik altså næsten lige så meget ud af at bortforpakte jorden som at drive den selv.

Marne er en sjælden fugl i den godsverden, vi ellers kender fra Skandinavien og Tyskland. I Slesvig var der formentlig en håndfuld sådanne marskgodser. De kan bedst sammenlignes med det engelske godssystem med en "home farm" og et antal forpagtergårde. Kombineret med marskens gode jord, nærhed til markedet og kapitalistiske forpagtere var systemet uhyre givtigt for godsejeren.

Marne blev således i 1598 købt af hertugen for 46.000 rigsdaler og året efter solgt for 50.000.⁷⁵ Det er ikke mærkeligt, at hertugen behårdt forbød adelen at erhverve gods i marsklands-kaberne. Overskuddet skulle alene tilfalde bønderne og – gennem skatter – hertugen.

Forskellene

De præsenterede godser viser, at de slesvigske godser mellem 1500 og 1750 udviklede sig i tre-fire hovedretninger. Den ene udviklingsretning svarer til den østeuropæiske, hvor hovedgårdene efterhånden kom til at sætte sig på mere end halvdelen af det samlede areal. Bøndergodsets funktion blev at gøre hoveri, og hovedgården måtte tilvejebringe det overskud, der skulle dække forrentning af investeret kapital, godsejerens forbrug og statens skattekrav. I Slesvig var denne model fremherskende i de sydøstlige områder Angel, Svans og Dänischwohld.

Den anden model var den stik modsatte. I reneste form betød den, at hovedgården blev udstykket i bondejord. Andre steder blev hovedgården dog opretholdt som stor gård, men drevet uden hoveri. Forskellene mellem den og de almindelige fæstegårde var derfor kun to: størrelsen og det faktum, at forpagtningsafgiften fastsattes på markedsvilkår og ikke var bundet af sædvane. De enkelte brug under disse godser var selv-

stændige driftsenheder, og deres funktion var set fra godsejerens synspunkt alene at tilvejebringe en konstant ydelse. Denne model var den almindeligste i Vestslesvig. I virkeligheden var der tale om delvis tilnærmelse til den model, man allerede omkring 1600 havde på et marskgods som Marne. Helt så vidt mod kapitalistiske vilkår kom man dog ikke på de vestslesvigske geestgodser. Vel lykkedes det gennem hoveriafløsningerne at få hævet afgiftsniveauet af fæstegodset meget kraftigt, men derpå lå afgifterne fast, som landgilden gjorde det i Danmark.

Mellem Gutsherrschaft og Grundherrschaft står en tredje form, mellemformen. Det er form, hvor godsejeren så at sige ville have det bedste af begge verdener – bønderne skulle både gøre hoveri og betale skat og landgilde. Det er den danske vej, men også den vej en række godsejere i først og fremmest Nordslesvig valgte.

De tre former betød vidt forskellig status for bønderne. Bønderne under Grundherrschaft var personligt frie og stærkt integrerede i markedet, da de skulle præstere betydelige betalinger i penge. Bønderne på godser med Gutsherrschaft blev i løbet af 1500- og 1600-tallet underkastet livegenskab, og de var langt mindre markedsintegrerede. Billedet af bønderne under de blandede godssystemer er uensartet, idet nogle var livegne, andre ikke.⁷⁶

Det hører til de største og vigtigste spørgsmål i europæisk historie i nyere tid, hvorfor udviklingen kunne være så vidt forskellig. Analyserne har i hovedsagen betragtet det som en forskel mellem Øst- og Vesteuropa og søgt at forklare den som en sådan. De fleste forklaringer har lagt vægt på, at Vesteuropa var datidens økonomiske centrum, mens Østeuropa var periferi. Gutsherrschafts-modellen knyttes i så fald til perifer status, undertiden med en eksplicit parallel til kolonial plantagedrift i vort århundrede.

Modellen passer til Danmark, der oftest betragtes som halvperiferi, og hvis godssystem, da også var en mellemform. Men det er bemærkelsesværdigt, at Slesvig, der lå tættere på de nordvesteuropæiske hovedmarkeder, og som alt i alt var mere økonomisk udviklet, ikke alene opviser Grundherrschaft og blandingsystem, men også Gutsherrschaft i reneste østeuropæiske form. Det gør det vanskeligt at acceptere en enkel centerperiferimodel.

En række af forskellene kan spores langt tilbage. Allerede i senmiddelalderen var de vestslesvigske bønder langt mere integrerede i markedet end de østslesvigske.⁷⁷ Omvendt var forudsætningerne for storgodsdrift tidligt bedre østpå med langt mere arronderede godser. Det har formentlig også spillet en rolle, at der østpå lå gods ved gods, mens de vestsles-

vigske godssers bønder boede spredt blandt frie landsherrelige bønder.

Noget af forklaringen på den forskellige udvikling synes endvidere knyttet til en produktionsmæssig specialisering. De østslesvigske godser var orienteret mod kornavl og malkekvæg, mens man vestpå – for godser såvel som bønder – i høj grad prioriterede studeproduktion. Stordrift og hoveri synes generelt at hænge sammen med kornavl eller fremstilling af andre vegetabiliske produkter, der kræver megen, men ikke specielt kvalificeret arbejdskraft.

NOTER

1. G.F. Knapp: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens*, Leipzig 1887.
2. Den nyeste oversigt er Heinrich Kaak: *Die Gutsherrschaft*, Berlin/New York 1991.
3. *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl., Århus 1987.
4. Sst.; Jens Villiam Jensen: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Aarhus 1994, s. 123-42.
5. Jens Skrifer: "Hoveri og Landgilde. Fæsteafgifterne på østjydske godser i 1700-tallet", *Historie* 1996,1, s. 56-83, se s. 68f.
6. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 21, s. 1243.
7. RA, pergamentsamlingen, C.6.b: skøde på Fovslet 9/1 1584.
8. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middlealderen*, København 1968, s. 306ff; Jens Villiam Jensen: "Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede", *Landbohistorisk Tidsskrift*, Bol og By 2. rk. 4, s. 85-123; samme: "Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af det 16. århundrede", *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, Århus 1983, s. 255-76; samme: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 4), s. 123-42.
9. P. Lauridsen: "Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse. I. Om Adel og adeligt Bondegods i Amtet samt om Kongernes Kjøb af samme", *Sønderjydske Aarbøger* 1889, s. 161-201.
10. RA, Kongens arkiv, Haderslevhus regnskaber 1610-12.
11. Caroline Emilie Andersen: *Grams Historie*, København 1926, s. 9-30.
12. Schleswig-holsteinisches Landesarchiv (LAS), Abt. 65.1 nr. 522; omtale hos Caroline Andersen (se note 11), s. 22f og 30-47.
13. Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, Aabenraa (LAÅ), Gram præstearkiv, B.a.1, Liber Daticus. Heri anføres, at Nybøl er oprettet af Johan Reventlow.
14. LAÅ, Gram gods, pergament, 1585.
15. LAÅ, Gram kirkearkiv, B.a.1, Liber Daticus.
16. LAÅ, Gram og Nybøl godser, pk. 63; Caroline Andersen (se note 11), s. 43ff.
17. Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, Århus 1958.
18. Caroline Andersen (se note 11), s. 84-100.
19. Sst., s. 116f.
20. LAÅ, Gram og Nybøl godser pk. 321, regnskaber fra 1687/88, 1688/89 og 1690/91. Der findes også regnskaber fra en række andre år, men mange af disse er ukomplette eller vanskelige at tolke.
21. Henning von Rumohr: *Schlösser und Herrenhäuser in Schleswig*, 2. Auflage, Frankfurt 1979, s. 55-71; H.N.A. Jensen: "Geschichte des Kirchspiels Gelting", *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte* 1837, s. 1-98, se s. 33-45.
22. H.N.A. Jensen: "Geschichte des Kirchspiels Gelting" (se note 21), her s. 40f; Adolf Petersen: "Die Entstehung und

- Geschichte des Gutes Dollrott bis zur Parzellierung”, *Jahrbuch des Angler Heimatvereins* 1949, s. 10-26, her s. 20. Oplysningerne bygger på et skøde fra 1519, der stadig findes på Gelting.
23. H.N.A. Jensen: “Geschichte des Kirchspiels Gelting” (se note 21), her s. 42; samme: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogtums Schleswig*, Flensburg 1840-41, s. 1423-25.
 24. Kirchenkreisarchiv Angeln, Kirkebog for Gelting (dåbsregister) 1693ff, heri fortegnelse over decimanter på de første blade.
 25. RA, Tyske Kancelli, B.68 IX, s. 54f.
 26. Gelting godsarkiv (på Gelting, film i LAS), nr. 693, Abgaben und dienste 1766/67. Jeg takker baron Siegfried von Hobe-Gelting for tilladelsen til at benytte dette arkiv.
 27. LAS, Abt. 199 nr. 14 (Prisholt) og nr. 16 (Gelting).
 28. H.N.A. Jensen: *Angeln, zunächst für die Angler beschrieben*, 1844, s. 222.
 29. LAS, Abt. 15 nr. 1117, 9/4 1636.
 30. H.N.A. Jensen: “Niedergelegte Dörfer in Angeln”, *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte* 1833, s. 419-23, her s. 420.
 31. Kirchenkreisarchiv Angeln, Gelting kirkebog 1693ff.
 32. H.N.A. Jensen: “Geschichte des Kirchspiels Gelting” (se note 21), her s. 46.
 33. RA, Tyske Kancelli B.68 IX, s. 53.
 34. Wolfgang Prange: *Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis zum 1771*, Neumünster 1971, s. 396.
 35. Jens Skriver 1996 (se note 5), s. 62.
 36. Gelting godsarkiv (på Gelting, film i LAS), nr. 78, 930 og 937.
 37. H.N.A. Jensen: “Geschichte des Kirchspiels Gelting” (se note 21), se s. 78.
 38. Henning von Rumohr 1979 (se note 21), s. 194-204; Christian Kock: *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen*, Heidelberg 1912, s. 561; Günther Westphal: *Vom Dorf zum Gut. Vom Gut zum Dorf. Gereby-Carlsburg. Die Geschichte eines Gutes*, Hamburg 1954.
 39. *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden*, udg. F. Falkenstjerne og Anna Hude, København 1895-99, s. 413f.
 40. LAS, Urkundenabteilung 195, Karlsburg nr. 2.
 41. Inventariet 1661 er trykt Kock 1912 (se note 38), s. 306ff.
 42. LAS, Urkundenabteilung 195, Karlsburg nr. 9.
 43. LAS, Abt. 195, nr. 402.
 44. LAS, Abt. 199, nr. 16.
 45. LAS, Abt. 195, nr. 401, 23/1 1604; Urkundenabteilung 195, Karlsburg nr. 4 og 5.
 46. Preetz klosterarkiv, VIII.I.1.a, 21/5 1634.
 47. LAS, Abt. 195 nr. 401; 23/1 1604 og 1609. I en klage fra 1609 anfører tidligere beboere i Rinkenise, at de havde mærket, “daß unsere häußer ohne das sollten niedergerißen und zum Meyerhoff gebraucht werden”.
 48. LAS, Abt. 195, nr. 401, 1661.
 49. RA, Tyske Kancelli, B.68 IX, s. 95.
 50. Preetz klosterarkiv, oversigt over præsten i Svans’ indtægter 1744.
 51. LAS, Abt. 18 nr. 87.B.13.i, Schwansener Kircheninventarium, 1764 samt senere tilføjelser.
 52. Kock 1912 (se note 38), s. 565.
 53. Sst., s. 562.
 54. LAS, Abt. 199, nr. 16, opmåling 1786. På dette tidspunkt var hoved- og avlsgård delvis parcelleret, men parcellerne angives separat i opmålingen og er her lagt til hovedgården.

55. Günter Westphal 1954 (se note 38), s. 30-32.
56. LAS, Abt. 195 nr. 402, gengivet i Uwe Bensen: *Die Entwicklung des Siedlungsbildes und Agrarstruktur der Landschaft Schwansen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Kiel 1966, s. 180.
57. Günter Westphal 1954 (se note 38), s. 23.
58. Lotte Dombernowsky i *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., II, København 1988, s. 334f.; Carsten Porskrog Rasmussen: "Fra Grenå til Viborg på egen jord' - Gammel Estrup som godscentrum", *Gammel Estrup*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1993, s. 109-33, her s. 127.
59. Jens Skriver 1996 (se note 5), s. 78-82.
60. Albert A. Panten: "Zur Entstehungsgeschichte der ehemals adeligen Güter in der Karrharde", *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* 1972, s. 83-102.
61. Trykt i *Slesvigske Provindsialefterretninger* Ny Række III, 1862, s. 308-12.
62. LAS, Abt. 7 nr. 1705, Freuchen Schatzes Register de Ao. 1598.
63. LAS, Urkundeabteilung C, nr. 200.
64. LAS, Abt. 7 nr. 1707, Register des gedobbelten freulein Schatzes 1621. Her nævnes Gert Rantzau som ejer.
65. LAS, Abt. 167.4 nr. 127.
66. LAS, Abt. 167.4 nr. 70, kontrakt 3/2 1656.
67. Albert Panten und Lorenz Nissen: *Sammelingen zur geschichtlichen Landeskunde Nordfrieslands und der schleswigschen Geest* Heft 5, *Erd Buch von den Gühtern Mirebüll, Clixbüll und Boverstedt de anno 1710*, Bredstedt 1990.
68. Hans Schultz Hansen: "Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca.1660.", *Bol og By* 1986:1, s. 7-43.
69. Peter Kr. Iversen: "Herremænd og Bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne. Et Bidrag til det ældste Schackenborgs Historie", *Sønderjyske Årbøger* 1942, s. 58-109.
70. Goslar Carstens: "Zur Geschichte des nordfriesischen Adels", *Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland* 24, 1937, s. 58-91.
71. LAS, Abt. 7 nr. 6299, akter 19/9 1598 og 8/6 1599.
72. LAS, Abt. 7 nr. 6301, regnskab 1600-01.
73. LAS, Abt. 7 nr. 6300.
74. LAS, Abt. 7 nr. 6300, besætningsfortegnelser 1599-1600.
75. LAS, Abt. 7 nr. 6299.
76. Wolfgang Prange 1971 (se note 34), s. 592ff.
77. Bjørn Poulsen: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988.

“... antaget som undersåt...”

Bøndernes tvetydige holdning til undersåtsforholdet på brandenburgske godser

af Heinrich Kaak

Emnet for det følgende er den brandenburgske landbefolknings holdninger i det 18. århundrede. Det drejer sig her om, hvad det i dens – og her fremfor alt i bøndernes – forestillingsverden betød at være undersåt. Dette spørgsmål er relevant for så vidt, som den brandenburgske landbefolkning i det 18. århundrede var afhængige af godser, hvad der prægede dens daglige liv. Det følgende vil tage udgangspunkt i forholdene i amterne Quelitz og Friedland, hvis knudepunkter Alt-Quilitz (vore dages Neuhardenberg) og Alt-Friedland ligger ca. 70 km østnordøst for Berlins centrum ved kanten af Oderbruch. Det var et område, der var karakteriseret af Gutsherrschaft i middel grad.

Om begrebet undersåtsforhold

Ordet undersåt fremkalder associationer, der er forbundet med manglen på grundlæggende rettigheder, fremfor alt det frie valg med hensyn til opholdssted, økonomisk frihed og i det hele taget frihed til at forme sit eget liv. Særlige karakteristika er en forventning om lydighed over for en autoritær øvrighed og om, at man føjeligt fandt sig i dennes indgreb. Videre kendetegnes undersåtsforholdet af en underdanig adfærd – skabt ved stærk disciplinering – over for stat og øvrighed, af ringe udvikling af egen selvtilid og en føjelighed, der grænsede til forlods lydighed, over for øvrighedens bestemmelser. I romanen *Der Untertan* har Heinrich Mann tematiseret tilpasningen til

Heinrich Kaak (f. 1950), dr. phil., videnskabelig medarbejder ved Deutsche Forschungsgemeinschaft's projekt "Gutsherrschaft in Brandenburg" ved Historisches Institut, Universität Potsdam. Har foruden mange artikler om forskellige berlinske bydeles historie bl.a. skrevet *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum*, 1991, og "Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert" i *Konflikte und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften*, hrsg. Jan Peters, 1995. Arbejder i det igangværende projekt med en monografi om regionen Neuhardenberg-Alt-Friedland i det østlige Brandenburg med henblik på forholdet mellem herskab og undersåtter i det 18. århundrede; har desuden bl.a. en artikel om "Die Geschichte von Alt-Quilitz vom 14. bis zum 18. Jahrhundert" under udarbejdelse til værket *Geschichte von Neuhardenberg*.

hierarkier for det wilhelmske tyske kejserriges vedkommende. Målt i forhold til denne tid var afhængigheden af godser før 1807, som også betegnes som livegenskab, i mange henseender langt mere udpræget, og dette forhold danner historisk set en af rødderne til det 19. og 20. århundredes preussisk-tyske undersåtånd. Georg Friedrich Knapp, der 1887 for første gang begrebsmæssigt definerede Gutsherrschaft som den for det østelbiske område typiske form for gods og herredømme på landet, omtaler på den ene side afhængigheden af godset og på den anden side landbefolkningens undergivenhed. Han satte dette østelbiske system i modsætning til andre former for relationer mellem gods og undersåt vest for Elben. I sit værk *Bilder aus dem Bauernleben* sammenfattede han de østelbiske forhold i det 18. århundredes slutning således:

“På grund af det hoveri, som bonden og kossät'en (mindre gård/husmand) skulle yde og den bestandige klage over det uhyre tab af tid og arbejde, som dette hoveri fører med sig [...] er godsejeren og endnu mere nidkært godsforpagteren ivrige efter at indtjene mest muligt [.....] Hele tiden hersker der gensidig mistillid, skjulte spændinger er bestandig i færd med at bryde ud i åben ufred [.....] Som bekendt skal herskabet, også i Mark Brandenburg, holde den forsømmelige bondes bygninger ved magt [.....] Bonden betragter derfor huset og

staldene som lejer; han tager sig i agt for at stoppe et hul i taget eller at udbedre døren med et bræt, thi deraf kunne der opstå en forpligtelse; enhver reparation anmelder han hos herskabet, der heller ikke altid griber ind straks, således at bygningerne for det meste er i dårlig forfatning. [.....] For Kurmark hedder det ved 18. århundredes midte: det er bekendt, at bonden lever fra hånden i munden og allerede er heldig, hvis han kan betale sine afgifter, det være sig ydelser til godsejeren eller offentlige ydelser. Gården indbringer i bedste fald så meget, at bonden lige netop kan leve”. Knapp slutter denne fremstilling med følgende resignerende sammenfatning: “[...] og således forblev da bonden for evig og altid på det samme stade, forvirret, trist, utilfreds, grov, trælleagtig, kun adlydende fogeden; en ulykkelig mellemting mellem lastdyr og menneske”.¹

At være undersåt forekommer i denne udlægning som negationen af enhver glædelig livsførelse, af ethvert konstruktivt arbejde, af enhver fremdrift, ja ligefrem – med et moderne udtryk – af enhver selvrealisering. Økonomisk nød, herskabets overdrevne krav og dårlige boligforhold knyttes sammen til et indtryk af perspektivløshed. Disse billeder, der sikkert hver for sig beror på korrekte fremstillinger og fremfor alt er repræsentative for områder præget af ekstrem Gutsherrschaft, bestemte endnu forskningen til op i 1980'erne. Såle-

des taler historikeren Hartmut Harnisch om de østelbiske undersåtters "trælleagtige" levevis og tillægger kun sogneforsamlingerne i de brandenburgske sogne "evne til passiv reaktion" (*reagierende Gemeindeversammlung*).² Og utvivlsomt måtte godsets undersåtter og deres familier finde sig i underordningen og acceptere vidtgående indgreb fra herskabet. Flertallet af landbefolkningen havde *ikke ret til at flytte*; de skulle yde en fra sted til sted varierende mængde *gratis tjenester* (hoveri) på godset, og deres børn var forpligtet til for en mindsteløn at træde i herskabets *tjeneste som tyende*, hvis herskabet ønskede det. Denne lidet fordelagtige status afrundedes med undersåtternes *besiddelsesret efter "Laßrecht"*, der betød, at gården og dens inventar befandt sig i godsejerens hånd, og at denne kunne fratage undersåtterne deres gårde på grund af dårlig drift, nægtelse af tjenester eller, hvis han selv havde brug for gården.³ Fra et traditionelt synspunkt var landbefolkningens underkastelse perfekt i personretlig, økonomisk og åndelig henseende: Godsejerne repræsenterede den lokale domsudøvelse med vidtgående beføjelser; de var i reglen officerer, og hvis de havde rang af kompagnie- eller regimentschef, var undersåtterne undertiden samtidig deres soldater, der kunne disciplineres gennem militærtjenesten. Godsejerne havde patronatsret til kirke og skole, altså overhøjhed over stedets gejstlige og

åndelige liv. Den traditionelle forskning kan derfor henvise til et omfattende netværk, som godsejerne bandt deres undersåtter ind i. Mange steder resulterede dette faktisk i agrar forarmelse i de østelbiske områder.⁴

Egen mikrohistorisk problemstilling

Fra denne begunstigede retslige fortrinsstilling for godsejerne sluttede den traditionelle forskning, at godsets undersåtter var fuldstændigt underkastet deres øvrighed. Nyere socialhistorisk forskning har relativt dette ældre billede af undersåtternes afhængighed af godset. Denne forskning henviser til, at der blandt godsernes landbefolkning afgjort fandtes former for egenkultur,⁵ selvbevidsthed,⁶ konfliktberedskab og evne til modstand,⁷ kamp om ret til friere mobilitet⁸ og former for lokal autonomi.⁹ Der foreligger detaljerede undersøgelser af eksistensbetingelserne på landet,¹⁰ og det kan konstateres, at der eksisterede et felt, hvor herskab og undersåtter samarbejdede, f. eks. i deres fælles kamp mod naboherskaber og -sogne¹¹ eller i kreditvæsenet.¹² Disse studier viser, at der eksisterede en bredere vifte af aktionsformer for landbefolkningen, end tidligere antaget, og at også herskabet var viklet ind i et socialt netværk,¹³ som det ikke vilkårligt kunne bryde ud af uden ulemper for sig selv.¹⁴

I sammenhæng med et mere diffe-

rentieret syn på landbefolkningens liv i Gutsherrschafts-samfund synes det værd at bemærke, når bonden Michael Hohenstein fra Alt-Friedland i et vidneudsagn fra 1801 gav en kort levnedbeskrivelse og i den forbindelse talte om, at han i "1757 var blevet antaget som undersåt",¹⁵ som om ingen havde måttet tvinge ham til at antage denne status, og som om denne status for ham også havde haft attråværdige sider. Dette udsagn skal her benyttes som anledning til at belyse nogle tilfælde af indtræden i undersåtsforhold og til at stille følgende spørgsmål:

Var undersåtternes forhold til deres herrer alt i alt forment således, som Knapp og andre har skildret det? Var undersåtternes opfattelse af herskabet udelukkende negativt farvet, eller varierede denne eventuelt fra situation til situation? Så de forskellige undersåtter forskelligt på undersåtsforholdet alt efter deres sociale position inden for landsbyen?

Den traditionelle forskning har i sin søgen efter retstilstande og de socioøkonomiske strukturer enten slet ikke set det som sin opgave at besvare disse spørgsmål, eller den har ikke kunnet overkomme det. De retshistoriske og socioøkonomiske undersøgelser kan eksempelvis næppe udsige noget om, hvad besiddelsen af en gård betød for bønderne, hvordan de omgikkes med deres gård, om de trods deres underkastelse under godseje-

rens interesser og beslutninger, *trods indtrykket af dennes overmægtighed* måske ikke resignerede, men tværtimod udviklede *strategier til at sikre og forbedre tilværelsen*. Den af Jan Peters ledede Max-Planck-arbejdsgruppe "Gutsherrschaft als sozialhistorisches Phänomen der frühen Neuzeit" ved Potsdam Universitet arbejder med en *mikrohistorisk tilgang* til sådanne spørgsmål. Ved at betragte mindre undersøgelsesområder med en overskuelig personkreds skal de sociale processer og landsbybefolkningens liv forstås i deres vekslende afskygninger.¹⁶

Om status som undersåt og overtagelse af bondebrug i Alt-Quilitz og Alt-Friedland

Alt-Quilitz var den største landsby i det tidligere brandenburgske amt Lebus. Kurfyrstinde Dorothea af Brandenburg forenede indtil 1681 alle stedets herskabsrettigheder i sin hånd og omdannede stedet med dets tilliggende gods til "Amt Quilitz". Fra 1690 til 1763 tilhørte dette amt hendes efterkommere, markgreven af Brandenburg-Sonnenburg, en sidelinie af huset Hohenzollern. Alt-Friedland, en naboby til Alt-Quilitz, i det tidligere brandenburgske amt Ober-Barnim var sæde for godset Friedland. I 1711 kom dette gods til markgreverne af Brandenburg-Sonnenburg. I disse områder kan der konstateres adskillige tilfælde af overtagelse og tab af gårde, som man kan

undersøge med henblik på spørgsmålet om accept af undersåtsforhold.

a) *Jacob Hanne overtager et brug på to bol (Zweihufenstelle) i Alt-Quilitz.* Jacob Hanne er den første i kilderne nævnte indehaver af det brug på to bol, som her står i centrum for undersøgelsen. Han havde "fået sin gård øde og tom og opbygget den med bistand fra amtet", som det hedder om "overtagelsesbrevet" (*Annehme Brief*).¹⁷ Enten havde gården altså ikke været drevet siden Trediveårskrigen eller senere i længere tid ligget hen ude af drift. Hvorledes de videre overtagelsesbetingelser var, er ikke overleveret, men øjensynlig havde Hanne og hans hustruer en heldig hånd med gårdens drift. Som det er fastholdt i hans efterfølgers fæstebrev (*Hofbrief*) fra 30. januar 1715, blev gården efterladt "i god stand".¹⁸ Den økonomiske succes muliggjorde, at hans børn fik en arv. Med sin første hustru havde han seks børn. Efter at han havde giftet sig anden gang og med sin anden hustru, Eva Fischer, havde fået fire børn, døde han 1714 som succesrig helbonde (*Ganzbauer*), altså bonde på en helgård, kirkevæрге og undersåt under Hans kongelige Højhed markgreve Albrecht Friedrich von Brandenburg-Sonnenburg.¹⁹

b) *Georg Müller stiger via ægteskab til undergiven helbonde (1715).* Fra den tid, da markgreve Albrecht Friedrich i 1711 yderligere erhverve-

de nabogodset Friedland og omdannede det til det markgrevelige "Amt Friedland", findes for første gang efterretning om Georg Müller, søn af fri mand og skrædder Balthasar Müller fra Alt-Quilitz.²⁰ Den 21. april 1714 havde Eva Fischer straks efter hendes mands, den ovennævnte Jacob Hannes død ved "Amt Quilitz" bragt arvekravene i orden for hans seks børn af første ægteskab og deres fire fælles børn fra gården. I begyndelsen af 1715 ægtede hun Georg Müller, der dermed blev overhoved for brugget på to bol. Da han var søn af en fri mand og følgelig ikke efterkommer af markgrevelige undersætter, skulle han heller ikke overtage bruget efter ordre fra herskabet. Han trådte altså frivilligt ind i undersåtsforholdet og forbedrede derved sin sociale status. Med ægteskabet og overtagelsen af gården påtog han sig endog pligten til at sørge for en kontraktlig fastsat arvelod til hans hustrus børn af det forudgående ægteskab.²¹ Vil man ikke godtage, at udelukkende hengivenhed foranledigede ham til alt dette, kan man gå ud fra, at det var attraktivt at blive helbonde – altså tobolsmand (*Zweihüfner*) – i Alt-Quilitz, også selv om man var nødt til at blive undersåt. I den forbindelse er det sikkert af betydning, at han – som omtalt ovenfor – kunne overtage gården "i god stand". Ud fra overtagelseskontrakten og arvereguleringen af gården 1714/15 bliver det i øvrigt tydeligt, at man gik ud fra, at Quilitzbønderne kunne skabe finan-

sielle reserver, thi ellers ville den detaljerede arveregulering have været meningsløs. Også dette viser fordelene ved en helgård (*Ganzbauernstelle*). Om end jordens ydeevne i området Alt-Quilitz var middelmådig,²² så var fæstebetingelserne dog gunstige. Kun to dagsværk og lejlighedsvis rejser, dvs. udenbys ægter, skulle bønderne yde.²³ Således så Müller en chance her, og hans hustru og han viste sig som handlekraftige og landbrugsmæssigt kompetente bønder, der forbedrede gårdens tilstand yderligere. Fælles børn havde de ikke. Müller blev medlem af landsbyens elite med selvfølelse som helbonde og undersåt, på hvem den førnævnte Hohensteins ord om at være antaget som undersåt meget vel kunne passe.

c) *Kampen om bøndernes fæstebetingelser i Alt-Quilitz (1723 til 1728)*. Fra omkring 1720 blev "Amt Quilitz" forvaltet og drevet sammen med det tilgrænsende "Amt Friedland". Det synes som om, markgrev Albrecht Friedrich først havde villet gøre de to amter til et vigtigt område i sine jordbesiddelser. Efter at kong Friedrich Wilhelm I imidlertid snart efter sin regeringstiltræden havde skænket ham landsbyen Friedrichsfelde, skiftede synsvinklen dog, og de to områder blev nu kun anset som finansieringskilder for det stedlige slotsbyggeri. På grund af to forpagteres død kun få år efter hinanden stagnerede godsdriften i Quilitz

imidlertid, så godset 1721/22 kun indtjente en brøkdel af, hvad der var anslået.²⁴ Dette var i første omgang fordelagtigt for befolkningen i Alt-Quilitz. Bønderne, der talmæssigt var i mindretal, udgjorde ved deres bolbesiddelse og deres evne til at yde spanddage (*Spannfähigkeit*) en vigtig faktor i stedets sociale og økonomiske liv.²⁵ Bøndernes hoveripligter, der svarede til det brandenburgske gennemsnit,²⁶ kan næppe være blevet udnyttet fuldt ud i disse år, således at bønderne og kossat'erne kunne anvende megen tid på deres egne bedrifter.

Så meget desto større var ophidselsen, da den nye forpagter Christian Busse i sommeren 1723 på markgrevens vegne ville gennemføre et omfattende program til forbedring af godsdriften i Alt-Quilitz. Det kom straks til konflikt om hoveriet, og der udviklede sig en fem år lang strid om dettes art og omfang. Dette hændelsesforløb har jeg beskrevet udførligt andetsteds.²⁷ Det af forpagteren fremførte krav om en regulær tredie hoveddag om ugen til ægter og bygningshoveri satte med et slag spørgsmålstegn ved bøndernes endnu bestående fordelagtige fæstebetingelser. Også for Müller var situationen blevet forværret. Han hørte da også til dem, der gjorde modstand, og befandt sig pludselig i rollen som "anstifter", en rolle han gik så indædt op i, at herskabet senere betegnede ham som "en sådan opvig-

ler og incorrigibel fugl".²⁸ Disse *billeder fra bondelivet* viser ganske bestemt ikke nedbrudte, perspektivløse skabninger, men tværtimod klogt handlende stridsmænd. De centrale former for modstand var den kollektive nægtelse af bygningshoveri og den dårlige eller forkerte udførelse af avlingshoveriet. Ved hoverinægtelse truede sædvanligvis direkte tvang, slag og pisk, undertiden fremfor alt udpantninger og korporlige straffe som den "spanske kappe". I 1724 blev Georg Müller idømt denne straf, men respekten for forpagteren var på den tid så ringe, at Müller end ikke dukkede op til afsoningen. I foråret 1725 blev Müller og hans "medanstifter" Martin Glietzing, der ligeledes var tobolsmand, imidlertid idømt "kærrestraffen", dvs. at de blev bragt bort i nogle uger til tvangsarbejde i fæstningen.²⁹

Da en markgrevelig undersøgelseskommission i maj 1725 fandt den tredie hovdag retmæssig, var dette begyndelsen til enden på bøndernes kamp. Denne sluttede efter yderligere to år med bøndernes accept af den tredie hovdag. Accepten af den nye ordning blev gennemtvunget ved hjælp af udvisningen af de to "anstiftere" af deres gårde til skræk og advarsel.³⁰ Hændelsesforløbet i forbindelse med udvisningen viser meget godt bøndernes forhold til deres gårde. Efter den traditionelle opfattelse af Gutsherrschaft burde Müller og Glietzing have været glade for på

denne måde at kunne gøre sig fri af deres stavnsbånd. Da udvisningen i januar 1728 blev gennemført med tilstedeværelse af soldater, var de to bønder dog ikke til stede, men deres hustruer overværede takseringen og overdragelsen af gårdene. Dette skulle vise, at de ikke anerkendte udvisningen. Ved denne lejlighed viste Georg Müllers gård sig at være i bedste tilstand. Som også de øvrige Quilitz-bønder havde Müller status som bonde med "Laßrecht" (*Lassit*), altså besidder uden ejendomsret,³¹ men denne status bevirkede altså ikke naturnødvendigt forsømmelse af gården. Også gårdens udstyr, der tilhørte herskabet, var i orden hos Müller. De to udviste forsøgte i omtrent 15 år at få deres gårde igen. Georg Müller rejste derfor nogle år senere en resultatløs klage mod forpagteren Busse og opnåede i 1740/41 endog, at der blev nedsat en undersøgelseskommission, som imidlertid ligeledes forkastede hans sag.³²

d) Efterfølgere skal findes til Georg Müller og Martin Glietzing (1728). Udvisningen i januar 1728 førte betegnende nok ikke til, at de inddragne gårdes jorder blev lagt ind under hovedgårdsdriften i Alt-Quilitz, tværtimod blev de besat på ny. Dette modsiges nok engang den traditionelle antagelse om herskabets logik, thi landsbyen havde jo rigelig med bønder til en omfordeling af hoveriet, og er et af tegnene på undersåtternes sikre brugsret trods deres manglen-

de ejendomsret. Det må have haft en vigtig psykologisk virkning hos de resterende bønder. Hos herskabet meldte sig først Martin Glietzings broder Hans, der imidlertid på grund af lighed med broderen med hensyn til væsen ikke forekom herskabet acceptabel som efterfølger på gården. "Antaget som undersætter" skulle i stedet blive en Martin Herrmann og en Jürgen Hanne, der – som det hedder – begge som undersåtbørn fra Quilitz "såvel da de forhen tjente amtet som karle, som da de sidenhen opholdt sig som tjenestefolk og daglejere i herskabets herværende husholdninger havde opført sig trofast, flittigt og lydigt mod amtet". Jürgen Hanne var i øvrigt ikke efterkommer af Jacob Hanne, altså ikke arveberettiget. I modsætning til Georg Müller var de som børn af undersætter principielt forpligtet til at overtage gårdene. De trak lod om de to gårde og erklærede sig rede til "i deres undersåted særligt at forpligte sig til" at yde det større hoveri, som blev forlangt.³³ Hændelsesforløbet viser, hvilken udvælgelse man foretog ved nybesættelse af gårdene. Det var folk af lavere bondeherkomst, som var herskabet bekendt, og som stammede fra det samme sted eller den nærmere omegn. Man undgik i denne fase øjensynligt at besætte gårdene med medlemmer af de lokale helbondefamilier.

e) Martin Wegeners og Daniel Engels opstigen til undergivne helbønder

(1728). Så vidt syntes alt at forløbe efter herskabets ønske, dog havde man gjort regning uden kvinderne. Det viste sig meget snart, at de udvistes hustruer optrådte med fordringer stammende fra udbyttet af gårdene, hvorved de tydeliggjorde grænserne for, hvornår det var økonomisk interessant at overtage en gård. Ganske vist havde gårdene status af "Laßhöfe", dvs. at de tilhørte herskabet, men alligevel havde begge familier oparbejdet værdier, som de ved tabet af gårdene ville have udbetalt til deres børn eller til sig selv. Herrmann, der havde overtaget Glietzings gård, erklærede allerede i februar 1728, at "han ikke længere kunne høre på den bestandige skrålen og veklage fra komparenten Martin Glietzings hustru Margarethe Werths og Glietzings moder, der endnu havde aftægten på gården, og gerne igen ville afstå gården til en anden".³⁴ Med hensyn til den Müllerske gård mødte Eva Fischer frem ved amtet for at sikre arvekravene i gården for sine fire børn fra ægteskabet med Hanne. Derigennem skulle efterfølgeren få et indtryk af de risici, som han muligvis overtog. Desuden havde hun sørget for, at også Hannes seks børn af første ægteskab, henholdsvis disses arvinger endnu engang måtte give møde ved amtet, skønt deres krav for længst var blevet anerkendt som godtgjorte.³⁵ Således troppede da den 3. juli 1728 Jacob Hannes børn og børnebørn samt deres ægtefæller og

værger, tilsammen 26 personer, op ved amtet, hvilket sikkert ikke lod efterfølgeren upåvirket. Efter at alene kravene fra Martin og Anna Sophia, Eva Fischers yngste børn med Jacob Hanne, af Quilitz amt var blevet fastsat til tilsammen knap 50 daler, bragte Eva Fischer først og fremmest på tale, at Martins penge skulle blive stående i gården, og at gården skulle overdrages ham, når han blev myndig. På samme tid rettede Müller sine første bønskrifter til markgreven om at få gården igen.³⁶ Stillet over for denne konstellation bad også Jürgen Hanne om at igen at blive løst fra gårdovertagelsen. De udviste hustruer bragte andre efterfølgere på tale, og herskabet efterkom deres forslag, idet det overdrog Glietzings gård til en Martin Wegener og Müllers gård til en Daniel Engel.³⁷ Herskabet gav her afkald på at sætte egne kandidater igennem og stræbte ganske entydigt efter konsensus – når alt kom til alt havde herskabet netop en flerårig konflikt med bønderne bag sig. Heller ikke nu blev børn af de øvrige helbønder sat på de inddragne gårde. Den meget udskældte “Laßrecht” viser sig her fra en særlig side. *For mindre bemidlede medlemmer af landbefolkningen gjorde den det overhovedet muligt uden større egen opsparing at overtage en gård og således foretage en social opstigen.*

For disse to gårdfæstere betød overtagelsen af gården virkelig en social

opstigen. Thi Wegener havde indtil da været krovært i “Neuer Krug” i Alt-Quilitz, og Engel var “søn af en undersåt i Quilitz”, nemlig kossät'en Martin Engel i Alt-Quilitz.³⁸ Wegener blev foreslået, fordi Margarethe Werths agtede “at opnå endnu nogle fordele” af ham, og Engel fordi Anna Sophia, en datter af Eva Fischer og Jacob Hanne, ville ægte ham og med ham overtage den Müllerske gård.³⁹ At der var knyttet forhåbninger til overtagelsen af en gård (og også af kossät-brug), viser en række tilfælde, hvor der med dette for øje blev bedt om frigørelse fra undersåtsforholdet. Om den – fremfor alt økonomisk – eftertragtede succes så senere indfandt sig, er et andet spørgsmål. Allerede ved gårdtaksationerne januar 1728 er det tydeligt, at gårdenes tilstand og det kvæg og de redskaber, som var erhvervet ud over gårdens normale udstyr, var forskellig, nemlig tydeligt bedre henholdsvis større hos Müller end hos Glietzing. Alligevel synes gårdovertagelsen at være endt bedst i Wegeners tilfælde; han drev selv gården til 1762, og efterfølgeren blev hans søn Christian.⁴⁰ For Anna Sophia Hannin og Daniel Engel – hun i 1728 omkring 20 år gammel, han i begyndelsen af tyverne – blev overtagelsen af gården til et mærridt, idet han “uagtet al anvendt umage ikke var i stand til at ernære sig og sine af gården eller præstere afgifterne, men var nødt til fra tid til anden at søge at klare sig igennem ved lån”.⁴¹ På samme tid havde Georg

Müller allerede igen kunnet samle en egen besiddelse i form af kvæg på sit kossät-brug i det nærliggende Gusow, hvor han skal have forholdt sig roligt og tjenstvilligt,⁴² og hvorfra han gjorde livet besværligt for sin steddatter og hendes mand.⁴³ I 1745 døde Engel, der til det sidste vægrede sig ved at yde Müller en aftægt, og han efterlod en hustru, der var forbitret på sin stedfader.⁴⁴ Men hun førte gården videre som enke, idet hun holdt ud og håbede på trods alle problemer en dag at kunne overdrage den til sin søn Martin.⁴⁵

f) Michael Hohenstein fra Alt-Friedland bliver antaget som undersåt (1757). Med tilfældet Hohenstein kan vi slutte betragtningen af dette brandenburgske gods. Den gamle Hohenstein vidnede i en proces om den omstridte udnyttelse af Kietzer See mellem Alt-Quilitz og Alt-Friedland, at han "1757 var blevet antaget som undersåt". På tidspunktet for dette vidneudsagn i januar 1801 var han efter egne angivelser 75 år gammel, skulle altså være født 1725 eller 1726. På fødestedet Alt-Friedland havde han først tjent som karl og så – åbenbart i en alder af 31 eller 32 år – selv "fæet en gård". Efter at have drevet den i knap 40 år var han i 1795 "gået på aftægt" hos sin datter. Da hans familienavn ikke forekommer blandt bønderne og fiskerne i Alt-Friedland,⁴⁶ tilhørte han ikke de fastboende bonde- og fiskerfamilier, men må – i lighed med Georg Müller,

da han blev undersåt – have foretaget en social opstigen. I en afgiftsfortegnelse fra den markgrevelige besiddelse fra 1726/27, altså ca. på tidspunktet for hans fødsel, er familienavnet ej heller optegnet. Blandt folkene er staldkarlene og hyrden ganske vist ikke nævnt ved navn.⁴⁷ Havde han efter eget udsagn først "tjent som karl hos undersåtter" og i den forbindelse også haft pligt til om vinteren at skære rør og strå ved Kietzer See til amtet, altså til godset, så var det 1757 slut med denne virksomhed som tegn på hans opstigen til bonde. I stedet for kunne han fra da af sende sine karle. Også af en anden grund var det af uvurderlig værdi at være blevet indehaver af et bondebrug ved Syvårskrigens begyndelse. Mens den store preussiske hær først var under opbygning i 1720'erne, og kantonsystemet til rekrutteringen endnu slet ikke var etableret, stillede den nu sin vældige hunger efter soldater ved hjælp af dette system, og netop gårdbesiddere var fritaget for disse udskrivninger.⁴⁸ Var Hohensteins undersåtsforhold begyndt 1757, så var den ikke slut, da han gik på aftægt. Det blev nemlig 1801 erklæret, at han "var fritaget" for undersåtsforholdet, mens han vidnede, for at han kunne vidne frit – også mod sit herskab.⁴⁹ Dette skulle samtidig være et fingerpeg om, at undersåteden havde retlig betydning i Alt-Friedland endnu i 1801. I Alt-Quilitz blev undersåteden for øvrigt for sidste gang aflagt kollek-

tivt i 1797, da Friedrich Wilhelm Bernhard v. Prittwitz overtog godset.⁵⁰

Undersåtsforhold på baggrund af landsbyens liv

Sammenfattende kan til en begyndelse siges, at der i markgrevernes tid var så mange medlemmer af landsbybefolkningen i Alt-Quilitz, der var interesserede i at påtage sig at drive et bondebrug, at der også efter hoveriets forhøjelse til tre dage var konkurrence om gårdene. Forpagteren Busse påstod endda i 1727 noget høvent, at han – når udvisningen som disciplinerende forholdsregel først havde virket en gang – “til enhver gård vel kunne bringe 10 dygtige, nye fæstere i forslag og virkelig antage dem, fordi der findes få bøndergårde på denne egn, der er så godt konditioneret som dem i Quilitz”.⁵¹ Med overtagelsen voksede den sociale anseelse, og der åbnede sig mulighed for en beskeden velstand.⁵² Hvordan man end vender og drejer det, var overtagelsen af et brug intet mindre end en garanti for en varig økonomisk velstand. Personlig duelighed, dvs. praktisk landbrugsmæssig forståelse, samt enorm sejhed og arbejdsomhed såvel som gunstige ydre betingelser og held hørte med dertil. Fremfor alt gjorde det gode samarbejde mellem mand og hustru det muligt at forme bedriften produktivt og således også skabe reserver til dårlige tider, anskaffelser og

arvefald. Dette giver også et fingerpeg om, at bondefamilierne og bondehusholdningerne inden for en begrænset ramme bestemte deres egen skæbne uafhængigt af andre – og selvfølgelig også bar risikoen for, at det gik galt. Palle O. Christiansen har for det danske gods Giesegård på Sjælland i enkeltheder undersøgt, hvordan forskellige fæstere, også forskellige ægtepar, forholdt sig ved driften af en gård. Følger man hans skelnen,⁵³ kan man fastslå, at Hanne og Müller sammen med deres hustruer praktiserede en “stræbsom livsstil”. I Müller-arvefølgen synes Anna Sophia Hannin at have været den ærgerrige, der for at opnå sine mål giftede sig med den – skulle det vise sig – uheldige Engel. Når det gik galt for Müller og Engel af ganske forskellige årsager, viser dette, at driften af en bondegård afhæng af ganske mange komponenter.

Brandenburg var et af de områder, hvor Gutsherrschaft alt i alt ikke var præget af samme strengthed som i territorierne ved Østersøen mellem det østholstenske Schwentine i nordvest og Oder i øst. Mikrohistorisk betraget betød de fire centrale kendetegn på undersåtsforhold følgende for Alt-Quilitz-bøndernes status som landsbyelite: Undersåtterne var for det første bundet til hjemstavnen, fravær fra bopælen krævede tilladelse eller anordning fra godsherren, hvilket også gjaldt for deres børn. Der fandtes dog altid anledninger til

at forlade stedet på regulær vis, bl.a. i sammenhæng med pligten til at yde ægt for herskabet. Der var tale om ægter, som gik til de nærmeste større byer, eksempelvis for at transportere det i godsdriften indhøstede korn derhen. Bønderne i Alt-Quilitz skulle udtrykkeligt foretage rejser til Frankfurt og Berlin.⁵⁴ Selv om disse i sig selv yderst generende ægter måtte foretages gratis, og der kun ved ægter, der strakte sig over flere dage, som erstatning blev eftergivet hoveddage, så fratog de dog landsbyerne karakteren af isolerede områder og gav – når de nu engang skulle ydes – mulighed for også at udnytte dem til egne formål. Hermed korresponderer angivelserne i de såkaldte “Acta” over fritagelse for undersåtsforhold, ifølge hvilke et antal undersætter mellem 1721 og 1801 har fået mulighed for at overtage brug i nabolandsbyer.⁵⁵ En sådan anmodning blev i reglen imødekommet mod erlæggelse af en afløsningssum på mellem to og ti daler. Mellem Albrecht Friedrich og hans nabo Siegmundt v. Beerfelde, der indtil 1744 bl.a. besad Neu-Quilitz og i fællesskab med Albrecht Friedrich ejede Quappendorf, blev der i 1721 endog forberedt en aftale om at give afkald på løskøbspenge, når undersætter flyttede ind på den andens godsområde.⁵⁶

Avlingshoveriet var virkelig tyngende og kunne forstyrre driften af bondegården føleligt, især i høsttiden, hvor

herskabet havde forrang. Ved siden af de nævnte sjældnere ægter spillede spanddagene på marken hovedrollen for bønderne. Ved denne fremgangsmåde slap herskabet for at anskaffe egne redskaber og at holde egne trækdyr. Dette forøgede imidlertid afhængigheden af de hoveriydende gårde ganske betragteligt, således at godsdriften meget hurtigt gik i stå ved hoverivægringer. Hvor bondebrugene var små og havde lidt personale, måtte indehaverne eller deres familiemedlemmer til dels selv yde hoveriet. Hvor gården tillod optagelse af inderster, eller hvor udbyttet af gården var stort nok til at lønne tyende, blev hoveriet overdraget til disse. Det er i Alt-Quilitz gentagne gange overleveret, at karle blev sendt på hoveri, og det er nærliggende at antage, at dette især skete ved tobolsbrugene. Muligheden for at frigøre sig fra personlig hoveritjeneste ved at sende karle øgede sikkert helbøndernes selvværdsfølelse og bevirkede nok en vis afgrænsning over for de mindre gårdmænd med kun et bol, der ikke var i stand til dette. Til gengæld havde disse over for kossät'erne den eksklusive følelse af at være i stand til at yde spanddage. Kossät'erne, der ydede seks gangdage (*Handdienst*), havde kun et meget begrænset udkomme af deres små brug. For dem kunne det daglige brød være truet ved en blot lidt dårligere høst. De misundte derfor med sikkerhed bønderne, der med deres mere begrænsede arbejdsforpligtel-

ser trods alt havde en højere levestandard. På den anden side var kossætterne set fra bøndernes synspunkt fritaget for at lægge græsning ud til arbejdshestene og for at have plads og fodring i stalden til dem vinteren over.⁵⁷

Nedlæggelsen af bøndergårde udgjorde ikke nogen fare for undersåtterne i Alt-Quilitz og Alt-Friedland. Dette er bemærkelsesværdigt, idet de sad på deres brug efter "Laßrecht", altså ikke med ejendoms- eller arvefæstet. Specielt antallet af bønder forblev i vid udstrækning konstant det 18. århundrede igennem. Selv da den store strid mellem den markgrevelige forpagter Busse og bønderne i Alt-Quilitz om hoveriets omfang lakkede mod enden, og bønderne Müller og Glietzing blev udvist, nedlagde og inddrog herskabet ikke deres brug, men lod forpagteren søge efter egnede efterfølgere. Dette var af uvurderlig betydning for bøndernes dagligdag, thi bønderne kunne, hvis de lydigt ydede deres hoveri, indstille sig på et sikkert levebrød for sig selv (inklusive alderdomsforsørgelsen) og deres efterkommere og kunne handle derefter. Også Müllers skæbne bekræfter i grunden dette. Han havde blot vurderet tilværelsens rammer på godset som alt for sikrede. Herskabet kunne hverken ud fra sin egen økonomiske forståelse – godsdriften i Alt-Quilitz var baseret på hoveriarbejdet – eller ud fra hensynet til de preussiske kongers befolk-

ningspolitik nedlægge bøndergårde efter forgodtbefindende, thi de ville derved dels have skilt sig af med den arbejdskraft og fremfor alt de trækdyr og markredskaber, som var nødvendige for godsmarkernes drift, dels have frataget kongen hans soldater og skattebetalere.

Også selv om tyendets tvungne arbejdstjeneste belastede bønderne, fremgår det, at indbyggerne i Alt-Quilitz og Alt-Friedland ganske vist ikke ubetinget ville være undersåtter, men tog ulemperne ved denne status med i købet, når de kunne bruge den til at opnå et bondebrug, altså blev *antaget som undersåt*. Undersåtsforholdet udgjorde tilmed en ringe hæmsko, hvis forholdet til herskabet og naboerne var godt. Når imidlertid forhøjede hoveritjenester, arvebyrder og stridigheder med konkurrenter til gården blev lagt sammen, var grænsen for interessen hurtigt nået. Hvor – som i Alt-Quilitz – bønderne kom til den slutning, at de i sammenligning med standsfæller i andre landsbyer var godt konditioneret, opvejede dette vel den manglende ret til at flytte. Så betød det at være bondeundersåt, fremfor alt at være husbond på en gård, der kunne yde spanddage, altså at man socialt stod over de øvrige landsbybeboere. Bonden Hohenstein har givetvis også lagt vægt på disse fordele – samt det at blive fritaget for militærtjeneste –, da han lod sig antage som undersåt under markgrev Karl. Under disse

lokale betingelser antog undersåtsforholdet *ingen symbolsk betydning for det, som bønderne kunne finde*

dårligt ved deres tilværelse. Undersåtsforhold blev her ikke til et følelsesladet begreb for en agrar forarmelse.

Oversættelse: Jens Villiam Jensen

NOTER

- 1 Georg Friedrich Knapp: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens*, 2 Bände, Leipzig 1887, her Bd. 1, s. 68-77.
2. Sammenlign Hartmut Harnisch: "Bäuerliche Ökonomie und Mentalität unter den Bedingungen der ostelbischen Gutsherrschaft in den letzten Jahrzehnten vor Beginn der Agrarreformen", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1989/3, s. 87-108, her s. 106 – med rette framkender han ganske vist de østelbiske landsogne karakteren af selvstændighed i betydningen kommunalisme; samme: "Die Landgemeinde in der Herrschaftsstruktur des feudalabsolutistischen Staates, vornehmlich am Beispiel Brandenburg-Preussens", *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 13, 1989, s. 201-45; samme: "Die Landgemeinde im ostelbischen Gebiet (mit Schwerpunkt Brandenburg)", *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich* (Beihefte der Historischen Zeitschrift, 13), hrsg. Peter Blickle, München 1991, s. 309-32, især s. 309, 316f., 323, 325. Med den "reagerende Gemeindeversammlung" tager han en betegnelse op fra Karl-S. Kramer/ Ulrich Wilkens: *Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk* (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 4), Neumünster 1979, s. 133.
3. Sammenlign Heinrich Kaak: *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum ostelbischen Agrarwesen* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 79), Berlin 1991, s. 377-414, især passagerne om Vesten.
4. Otto Büsch: *Militärsystem und Sozialleben im alten Preußen* (Veröffentlichungen der Berliner Historischen Kommission, 6), Berlin 1962. Om forpligtelserne over for hæren især s. 21-50.
5. Ulrike Gleixner: "Die 'Ordnung des Sau-

- fens' und 'das Sündliche erkennen'. Pfingst- und Hütebiere als gemeindliche Rechtskultur und Gegenstand pietistischer Mission (Altmar 17. und 18. Jahrhundert)", *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der frühen Neuzeit* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institutes für Geschichte, 120), hrsg. Jan Peters, Göttingen 1995, s. 13-53.
6. Lieselott Enders stiller forsøgene fra godsherrerne i Uckermark på at indføre livegenskabet op imod den stedlige landbefolknings evne til modstand og selvrådighed siden Tredivsårskrigen; sammenlign Lieselott Enders: *Die Uckermark. Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*, Weimar 1992, s. 344f.; samme: "Die Landgemeinde in Brandenburg. Grundzüge ihrer Funktion und Wirkungsweise vom 13. bis zum 18. Jahrhundert", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 129, N.F. 1993, s. 195-256.
7. Silke Göttisch: "Alle für einen Mann...". *Leibeigene und Widerständigkeit in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert* (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 24), Neumünster 1991, s. 32f.; samme: "Widerständigkeit leibeigener Untertanen auf schleswig-holsteinischen Gütern im 18. Jahrhundert", *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften* (Beihefte der Historischen Zeitschrift, 18), hrsg. Jan Peters, München 1995, s. 367-84.
8. Jan Peters: "Eigensinn und Widerstand im Alltag. Abwehrverhalten ostelbischer Bauern unter Refeudalisierungsdruck", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1991/2, s. 85-103.
9. Thomas Rudert: "Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 197-218.
10. William W. Hagen: "Working for the Junker: The Standard of Living of Manorial Laborers in Brandenburg 1584-1810", *Journal of Modern History* 58, 1986, s. 143-58; samme: "Der bäuerliche Lebensstandard unter brandenburgischer Gutsherrschaft im 18. Jahrhundert. Die Dörfer der Herrschaft Stavenow in vergleichender Sicht", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 179-96, her s. 192 – Stavenowbønderne (*die Stavenower Hufner*) kan tjene som belæg for, at de godsafhængige bønder i Prignitz ganske vist levede beskedent, men ingenlunde uden fremtidsudsigter.
11. Heinrich Kaak: "Untertanen und Herrschaft gemeinschaftlich im Konflikt. Die Streit um die Nutzung des Kietzer Sees in der östlichen Kurmark 1792-1797", *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, hrsg. Jan Peters, udkommer 1997.
12. Axel Lubinski: "Wirtschaftliche und soziale Aspekte dörflicher Kreditbeziehungen im Mecklenburg des 18. Jahrhunderts", *Gutsherrschaftsgesellschaften* (se note 11).
13. Alf Lüdtke: "Einleitung. Herrschaft als soziale Praxis", *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropolo-*

- gische Studien* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institutes für Geschichte, 91), hrsg. Alf Lüdtke, Göttingen 1991, s. 9-66, her s. 10.
14. Heinrich Kaak: "Vermittelte, selvsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutscherrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert", *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften* (se note 5), s. 54-117.
 15. Brandenburgisches Landeshauptarchiv (herefter BLHA) Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 275, fol. 43.
 16. Jan Peters: "Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-anthropologischer Perspektive", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 20f.
 17. Betegnelsen "*Annehme Brief*" findes i BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 216, fol. 1. Brevet foreligger ikke, kun nogle bestemmelser er gengivet.
 18. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 215, fol. 60.
 19. Sst., fol. 58.
 20. I 1714 nævnes en Balthasar Müller, fri mand og skrædder fra Alt-Quilitz, der fungerede som juridisk konsulent for Eva Fischer, da hun lod arvereguleringen for sine børn stadfæste ved Quilitz amt. Denne Balthasar Müller havde efter alt at dømme mindst tre sønner. En søn af samme navn nævnes 1715 som "meddomsmand (*Gerichtsschöppe*) og kossäte" i Neu-Quilitz (BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 84, fol. 25). I 1729 er yderligere en søn og direkte arving, Friedrich Müller, optegnet som fri mand og skrædder i Alt-Quilitz (BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 185, fol. 5). Som den tredje optræder Georg Müller, der 1715 ægter Eva Fischer.
 21. Neuhardenberg 215, fol. 60.
 22. Heinrich Berghaus: *Landbuch der Provinz Brandenburg und des Markgrafenthums Nieder-Lausitz in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Geographisch-statistisch-historische Beschreibung der Provinz Brandenburg*, 1-3, Brandenburg 1854-56, her bd. 3, 1856, s. 228: "Jordklasserne er sand- og mosejord og alt i alt af ringe ydeevne".
 23. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 341, fol. 5.
 24. Heinrich Kaak: "Vermittelte, selvsttätige og maternale Herrschaft" (se note 14), s. 66f.
 25. I et overslag over forpagtning fra 1697 er opgivet 24 bønder, der arbejder to dage om ugen, og 15 kossät'er (Neuhardenberg 341, fol. 1). Af de 116 bol (*Hufen*) i Alt-Quilitz i 1713 havde 20 tobolsmænd og 2 etbolsmænd tilsammen 42 bol, hvortil kom 10 kossät-brug, som ydede spanddage, og hver var på et bol; disse 32 brug ydede tilsammen spanddage på herskabets bol og fik hjælp dertil fra 11 mindre kossät'er og 23 tjenestefolk (*Hausleute*), der ydede gangtjeneste (Neuhardenberg 341, fol. 5). I 1729 forøgede herskabet de to etbolsmænd til tobolsbrug, så der indtil århundredets slutning var 22 tobolsmænd eller halv bønder. Hertil kom senere en kromand med tre bol. De 10 kossät'er fra 1713, der ydede spanddage, blev opnormeret til etbolsmænd, altså halvbønder, hvilket ganske vist ikke forøgede

- deres besiddelser, men højnede deres sociale status. Gangdagene blev nu ydet af 38 kossät'er. Ud af ni håndværkerfamilier i Alt-Quilitz bliver de syv i 1729 udtrykkeligt opført som fri. Befolkningen kompletteres af 28 tyendefamilier (*Hausleutefamilien*) og fire røgttere (*Hirten*) og hyrder (*Schäfer*) (Neuhardenberg 185, fol. 2-8). Også 1736 havde Alt-Quilitz 22 helbønder, hvortil kom 12 etbolsmænd, 14 kossät'er med et halvt bol og 14 "Büdner". Med hensyn til håndværkere var der 1736 i Alt-Quilitz 2 møllere, 1 smed, 5 linnedvævere, 5 skræddere, 2 hjulmagere, 1 tømmermand, 1 bødker, 1 fårehyrde (*Schäfer*), 5 røgttere (*Hirten*) (Neuhardenberg 185, fol. 9-20). I 1762 havde stedet 22 tobolsmænd, men kromanden mistede indtil næste år det ene af sine tre bol, så det blev 23. Yderligere var der 10 etbolsmænd, 16 kossät'er, der også betegnes som halvbolsmænd, og 20 "Büdner", der også betegnes som fjerdingsmænd (Neuhardenberg 341, fol. 24). I 1793 var der igen 22 helbønder samt 14 halvbønder, 14 kossät'er, 26 "Büdner" og et antal "Hauslinge" (BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 274, fol. 32). I 1801 omfattede indbyggertallet ligeledes de 22 helbønder, hvortil kom 2 halvbønder og 13 halvkossät'er, hvad der med hensyn til besiddelse kom nogenlunde ud på ét, 27 halvkossät'er, 28 "Büdner", 68 inderster og forskellige håndværkere (*Historisches Ortslexikon für Brandenburg, Teil VII Lebus, (Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs, 18),* bearb. von Peter P. Rohrlach, Weimar 1983, s. 292).
26. William W. Hagen omtaler konflikter, hvor det tilsvarende drejer sig om to til tre hov-
- dage; William W. Hagen: "Der bäuerliche Lebensstandard..." (se note 10), s. 181. Lieselott Enders omtaler tillige tilfælde, hvor bønder satte sig til modværge mod den fjerde eller femte hovdag; Lieselott Enders: *Die Uckermark* (se note 6), s. 594-96.
27. Heinrich Kaak: "Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft" (se note 14), s. 70-74.
28. Neuhardenberg 216, fol. 10.
29. Neuhardenberg 215, fol. 19.
30. Sst., fol. 44.
31. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Neuhardenberg Nr. 108, fol. 10. Foruden en tobolsmand (*Zweihüfner*) besad alle undersätter (bønder halvbønder, kossät'er) deres brug som "Laß-Güther", mens 18 "Büdner" og 6 kolonister havde "deres ejendom og næringer til eje".
32. Neuhardenberg 216, fol. 1, 35f.
33. Neuhardenberg 215, fol. 45.
34. Sst., fol. 62.
35. Sst., fol. 78f.
36. Neuhardenberg 215, fol. 66 og 79.
37. Sst., fol. 62.
38. Sst., fol. 51 og 58.
39. Sst., fol. 62.
40. Neuhardenberg 341, fol. 24; BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 57, fol. 201.
41. Neuhardenberg 216, fol. 59.
42. Sst., fol. 28.
43. Sst., fol. 62 og 85f.
44. Neuhardenberg 216, fol. 81.
45. Neuhardenberg 57, fol. 201.
46. Rudolf Schmidt: *Die Herrschaft Friedland. Nachrichten zur Geschichte von Alt- und Neufriedland, Gottesgabe, Carlsdorf, Kleinbarnim, Grube, Sietzing, Wuschewier,*

- Lüdersdorf, Biesdorf, Gersdorf, Batzlow, Ringenwalde, Bollersdorf, Pritzshagen, Cunersdorf, Burgwall, Metzdorf, Horst, Wubrigsberg, Freienwalde (Oder)*, 1928, s. 70f.
47. Alt-Friedland 374, uden paginering.
48. Otto Büsch: *Militärssystem und Sozialleben im alten Preußen* (se note 4), s. 45.
49. Neuhardenberg 275, fol. 43.
50. Neuhardenberg 1997, fol. 8.
51. Neuhardenberg 215, fol. 40.
52. Sammenlign William W. Hagen: "Der bäuerliche Lebensstandard..." (se note 10), s. 194-96, der i en sammenligning mellem små og mellemstore bønder i Mellemeuropa dokumenterer et snarere godt end dårligt udkomme for de bolbesiddende bønder (*Hufenbauern*) i Prignitz.
53. Han har fremfor alt skelnet mellem disse undersåtter og fatalisterne; Palle Ove Christiansen: "Lebensstile im Gutsdorf des 18. Jahrhunderts. Kultur und Kontraste unter den ostdänischen Gutsbauern", *Gutsherrschaft als soziales Modell* (se note 7), s. 129-54, her s. 144f. I artiklen "Die vertrackte Hofübernahme. Zum gutsherrlichen Rekrutierung von Bauern in der ländlichen Gesellschaft des östlichen Dänemark im 18. Jahrhundert", *Historische Anthropologie*, 3. Jahrgang 1995, s. 144-64, kommer Palle Ove Christiansen delvis til andre resultater end jeg: Således var gårdovertagelsen ifølge ham snarere ikke attraktiv, gårdene var hyppigere forarmede ved overdragelsen, udvælgelsen af gårdbrugerne blev især foretaget af herskabet, man måtte gøre gårdovertagelsen tillokkende for undersåtterne, folkemanglen spillede en større rolle. Ligheder med Alt-Quilitz synes der at have været med hensyn til kvindernes initiativer og krav.
54. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 249, fol. 8.
55. BLHA Potsdam, Pr. Br. 37, Gutsarchiv Neuhardenberg Nr. 189.
56. Sst., fol. 3.
57. På Müllers gård befandt der sig således i januar 1728 ti heste (ud over tre i nådensbrød) og på Glietzing's gård seks heste; Neuhardenberg 215, fol. 46f. og 49f.

Godserne på St. Croix 1733-1800

af Poul Erik Olsen

Plantagedriften i Vestindien i 1700-tallet var karakteristisk ved tre ting: monokulturen af sukkerrør, neger-slaveriet og den oppustede økonomi. Alle tre karakteristika gør det vanskeligt at gennemføre egentlige sammenligninger af forholdene i det vestindiske landbrug med forholdene i det europæiske. Det skal da heller ikke forsøges gennemført.

I artiklen tegnes en skitse af "gods-systemet" i en af de danske tropekolonier, nemlig den vestindiske ø St. Croix. Det skal understreges, at der kun er tale om en skitse; undersøgelser af enkelte plantager eller driftskomplekser i Dansk Vestindien, således som de kendes fra andre vestindiske øer¹, findes så godt som ikke.² Mens en række bredere kolonihistoriske emner er forholdsvis velbelyste – handel, slaveri og slavehandel, administrations- og retshistorie – har mikroøkonomiske undersøgelser af

plantagebedrifterne ikke tiltrukket sig tilsvarende opmærksomhed.

Samtidige iagttagere nøjedes som regel med at konstatere, at de vestindiske plantere var rige. Hans Birch Dahlerup mindedes i 1850'erne nostalgisk deres storhedstid: "Planterne, eller som de efter den engelske Udtalelse kaldes, Planterne, det vil sige Godsejerne, vare næsten alle af gammel og fornem Familie, franske og engelske adelige Slægter; de vare fødte og opdragne i Rigdom; deres Boliger vare som Slotte...", hvorefter opmærksomheden rettedes mod selskabeligheden, midtidsbordene og, når der skulle tales om grundlaget for rigdommen, neger-slaveriet.³

Dansk Vestindien

De dansk-vestindiske øer – St. Thomas, St. Jan og St. Croix – startede

Poul Erik Olsen (f. 1952), cand. phil. i historie, arkivar i Rigsarkivet, København. Har især beskæftiget sig med administrations- og retshistorie, herunder dansk-vestindisk, og inden for dette emne bl.a. skrevet "Danske Lov på De vestindiske Øer" i *Danske og Norske Lov i 300 år*, red. Ditlev Tamm, 1983, og *Toldvæsenet på de dansk-vestindiske øer*, 1988. Medredaktør af *Dansk kulturhistorisk Opplagsværk I-II*, 1991, og medlem af redaktionspanelet for tidsskriftet *Siden Saxo*.

alle deres tilværelse som dele af det dansk-norske monarki som plantagekolonier. At tilvejebringe mulighed for "indenlandsk" produktion af tropiske landsbrugsprodukter var anledningen til overhovedet at anskaffe sig de vestindiske besiddelser.

St. Thomas blev koloniseret som ubeboet ø i 1670'erne, og i 1718 blev St. Jan erhvervet på samme måde. St. Croix blev derimod købt af Frankrig i 1733. St. Croix var den af øerne, der var bedst egnet til plantagedrift. På tidspunktet for erhvervelsen af St. Croix var St. Thomas-plantagerne allerede ved at vise de første tegn på udpining af jorden, og produktionsystemet på St. Jan lå i ruiner efter slaveoprøret i 1733.

I løbet af årene efter 1733 blev den økonomiske aktivitet på St. Thomas i stigende grad koncentreret om byen Charlotte Amalie og den handelsaktivitet, der var knyttet til havnen dér, en af de bedste naturhavne i Vestindien. St. Thomas' handel blev yderligere stimuleret af den dansk-norske neutralitet i de tilbagevendende krige mellem de øvrige europæiske kolonimagter i Vestindien.

St. Jan forvandt vel forholdsvis hurtigt de direkte virkninger af slaveoprøret i 1733, men blev sat i skyggen af St. Croix, også på grund af de geografiske forhold. St. Jan er en bjergrig ø, hvor plantagedrift er langt vanskeligere end på den mere flade St.

Croix. Det var således på St. Croix, man fandt de plantager, der svarede til forestillingerne om de tropiske godser. Vi skal i det følgende kun beskæftige os med forholdene på denne ø.

Kolonisationen af St. Croix

Kolonisationen af St. Croix skulle – i modsætning til, hvad der havde været tilfældet på St. Thomas og St. Jan – foregå efter en nøje tilrettelagt plan. Det Vestindisk-guineiske Kompagni, der forestod administrationen af de vestindiske kolonier, sendte i november 1733 opperhovedet (guvernøren) på St. Croix, en 35 sider lang ordre om, hvordan der skulle forholdes med udlægningen af den ny-erhvervede ø til plantager.⁴

Kompagniets direktion forestillede sig, at øen skulle opmåles og opdeles i sukkerplantager à 2.000 gange 3.000 fod (dvs. ca. 150 engelske acres eller ca. 60 hektar), hvor terrænet tillod dette, og i mindre bomulds- og sukkerplantager, hvor der ikke var plads til den store størrelse. Forskellen mellem bomulds- og sukkerplantager blev ikke beskrevet nærmere, men i almindelighed regnedes bomuldsplantagerne til en ringere bonitet en sukkerplantagerne.

Kompagniet reserverede sig forlods en række plantagegrunde. Når disse var opmålt, skulle der så hurtigst muligt opmåles 300 almindelige

plantager, som ved lodtrækning skulle fordeles mellem kompagniets aktionærer. Når lodtrækningen var foretaget, skulle kompagniets lokale repræsentanter sørge for at sælge plantagerne på vegne af de aktionærer, der ikke selv ønskede at drive deres vestindiske ejendomme. Først når denne proces var overstået, skulle den tiloversblevne del af øen opmåles og sælges. Minimumsprisen for en sukkerplantage skulle ifølge direktionen være 1.000 rigsdaler; for bomuldsplantager kunne man gå ned til 500. Imidlertid fik kompagniet kun gennemsnitlig ca. 3 rigsdaler pr. acre ind for salget.

De ny plantageejere garanteredes skattefrihed i 7 år. Den eneste betingelse, der da knyttedes direkte til besiddelsen af en plantage, var, at der skulle være to hvide våbenføre mænd på hver sukkerplantage.⁵ Opdelt på denne måde ville øen kunne rumme ca. 350 sukkerplantager. En plantage på 2.000 gange 3.000 fod vil som nævnt svare til ca. 150 engelske acres eller ca. 60 hektar; St. Croix' totalareal er ca. 52.500 acres⁶ eller ca. 213 kvadratkilometer, men heraf er kun ca. 100 kvadratkilometer egnede til sukkeravl.

Direktionens ønsker viste sig hurtigt ikke at kunne gennemføres helt efter bogstaven. Arbejdet med opmålingen påbegyndtes i 1735, da St. Croix formelt blev overtaget fra Frankrig. Den minutiøse opmåling måtte hurtig

opgives. I stedet blev de enkelte plantagelodder opmålt, efterhånden som de blev solgt eller taget i brug, og dette var en temmelig langvarig proces. Opmålingen blev heller ikke særlig nøjagtig; end ikke kompagniets egen plantage, "La Princesse" vest for Christiansted, havde helt sikre grænser i 1740. I 1763 kunne Christian Martfelt dog berette om St. Croix, at øen havde "dette forud for alle eylande i America, at det ordentlig og geometrisk er udmaalt, saa at en fuld plantage holder 2.000 fod i bredden og 3.000 fod i længden eller dybden, efter hvilket fodemaal grundskatten beregnes." Udmålingen var dog ikke så akkurat, som det kunne ønskes, "at jo mand og mand imellem kand skee dispute om deres grundstrækninger, thi alle landmaalerne have ikke brugt lige fliid og forsigtighed, men giort skiæve linier og givet nogle meere, andre mindre..."⁷

Da Vestindisk-guineisk Kompagni 1754 blev overtaget af kronen, var hele øen udstykket og 95% af plantagerne solgt, men det gik langsomt med at få ryddet skov og buskads og få plantagedriften i gang. I sidste halvdel af 1740'erne var godt halvdel af øen i dyrkning, men adskillige grundbesiddere lod stadig i 1754 deres lodder ligge udyrkede, enten fordi de havde anskaffet sig ejendomme som ren spekulation og ventede på, at jordpriserne skulle stige, eller fordi de ikke kunne skaffe midler til den betydelige investering, der kræ-

vedes for at påbegynde driften af en plantage. Den danske regering reagerede i 1756 mod den langsomme opdyrkning ved at forordne, at udyrkede plantager ville blive overtaget af staten. Forordningen bidrog til en hurtigere opdyrkning, men vigtigere var det forhold, at de dansk-vestindiske plantageejere efter kronens overtagelse af øerne syntes at have haft lettere ved at skaffe sig kreditter. Dette skyldtes markedsforholdene: Efterspørgslen efter sukker steg i Europa, og specielt den danske sukkerhandel stimuleredes – ligesom den øvrige danske kolonialhandel – af den danske neutralitet i en periode, hvor de øvrige kolonimagter næsten konstant var i krig. Jordpriserne på St. Croix steg voldsomt, fra de ca. 3 rigsdaler, kompagniet havde fået, til ca. 220 rigsdaler omkring århundredeskiftet.⁸ Her skal det imidlertid også tages i betragtning, at der jo i sig selv er en væsentlig forskel i prisen på uopdyrket land og veldrevne sukkermarker.

Jordprisernes himmelflugt medførte en hurtig omsætning af ejendommene. "Hvor tilløkkende tilværelsen i Vestindien end kunne synes, ønskede dog de fleste af de i Europa fødte plantere at vende tilbage til fødelandet og nyde frugterne af deres arbejde dér."⁹ Flertallet af plantageejerne på St. Croix var ikke danske; når de trak sig tilbage, var det sjældent til Danmark, selv om der er eksempler på, at engelske plantere har valgt

Danmark som deres europæiske base, således Christopher MacEvoy, der i 1817 købte Bernstorff Slot og et par år senere Dehns Palæ.¹⁰ Den danske regering søgte ved forskellige foranstaltninger at begrænse denne kapitalflugt, og blandt de større planterfamilier var besiddelsestiden da også noget længere end på engelske øer, nemlig ca. 40 år.¹¹ Den lange besiddelsestid kunne også skyldes den danske arvelovgivning, der indtil 1765 ikke tillod, at ejendomme gik udelt i arv, hvis der var flere arvinger, og ikke mindst den ekstremt lange sagsbehandlingstid, der indtil omkring 1800 var karakteristisk for skifteforvaltningen på St. Croix.¹² Det kunne være meget svært for arvingerne at afhænde en plantage med fordel.

Den vestindiske sukkerplantage var et – i forhold til det europæiske landbrug – meget kapitalkrævende gods-system. Et veludviklet kreditvæsen var en forudsætning for såvel etablering som drift. Da kronen overtog det Vestindisk-guineiske Kompagni, havde man i København tanker om at inddrive den gæld, planterne havde til kompagniet, ca. 1 mio. rigsdaler. Den første guvernør, von Pröck, modvirkede med held dette anslag mod landbrugerne på St. Croix. Hans efterfølger, Peter Clausen, tidligere kompagniembedsmand, der tiltrådte i 1766, var mere nidkær i indkrævningen. Gælden skulle betales, ellers overtog staten plantagerne som bru-

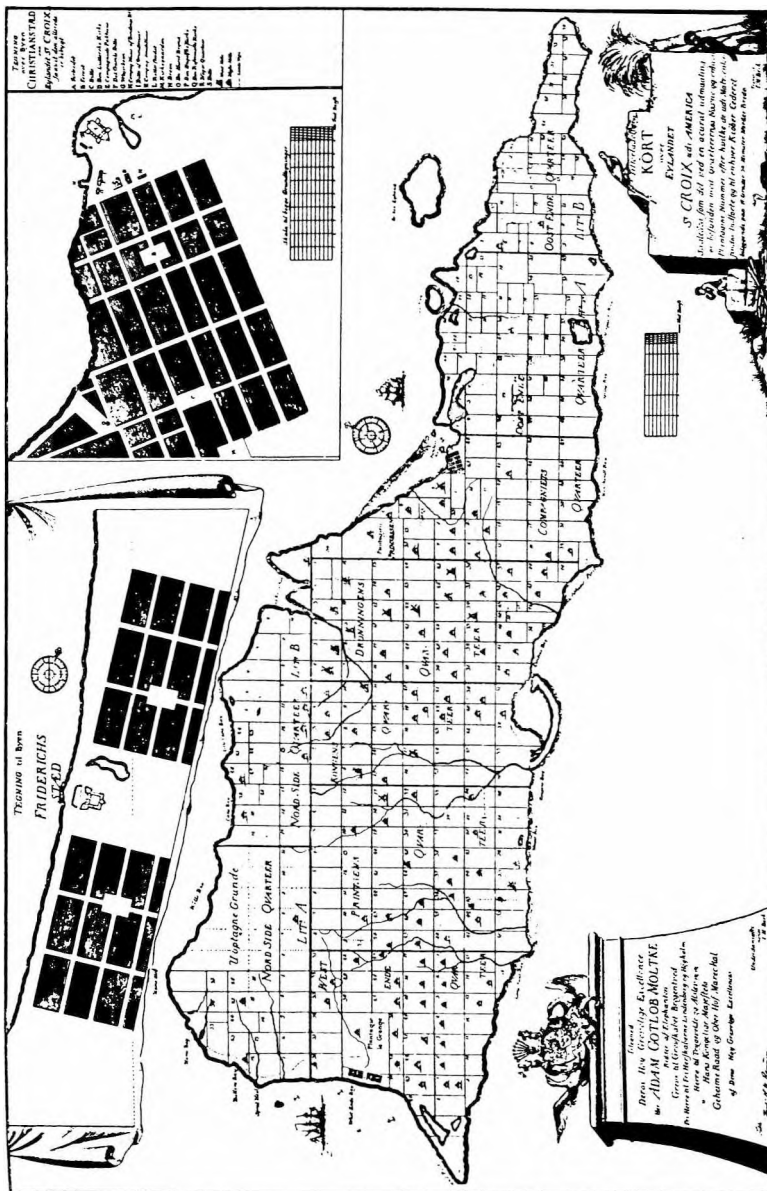
geligt pant. Denne politik drev de mindre kapitalstærke plantere i armene på især hollandske handels- og bankhuse, der kompenserede for en lavere rente ved at betinge sig, at de fik overladt plantagernes produktion til videresalg. Erhvervspolitisk var dette nærmest katastrofalt; St. Croix' sukker skulle transporteres til Danmark for at forædles på danske raffinaderier og derefter reeksporteres. Den store gæld havde andre ulemper; ville danske handelshuse forsøge sig på St. Croix, måtte de være forberedt på binde temmelig megen kapital på øerne. Adskillige københavnske handlende, der i 1782-83 havde likviditetsproblemer, henviste til deres udstrakte, men nødvendige kreditgivning på det vestindiske marked som hovedårsagen.¹³ I 1785-86 gennemførtes derfor en konvertering af gælden ved at kronen afkøbte det fallerede hollandske hus ter Borch & Zonen dets panteobligationer og afløste den hollandske gæld med lån fra staten. Transaktionen littede planternes gældsbyrde med ca. 33% og sikrede sammen med andre statsligt formidlede lån, bl.a. det såkaldte negerlån af 1792, plantagernes økonomi til udgangen af 1700-tallet.

Slaveplantagens produktions- og kapitalforhold begunstigede stordriften. Ser man på de bedrifter, der omkring 1775 havde et areal på over 450 acres – dvs. over 3 af de oprindelige plantagegrunde – er det almindelige indtryk, at de klarede sig

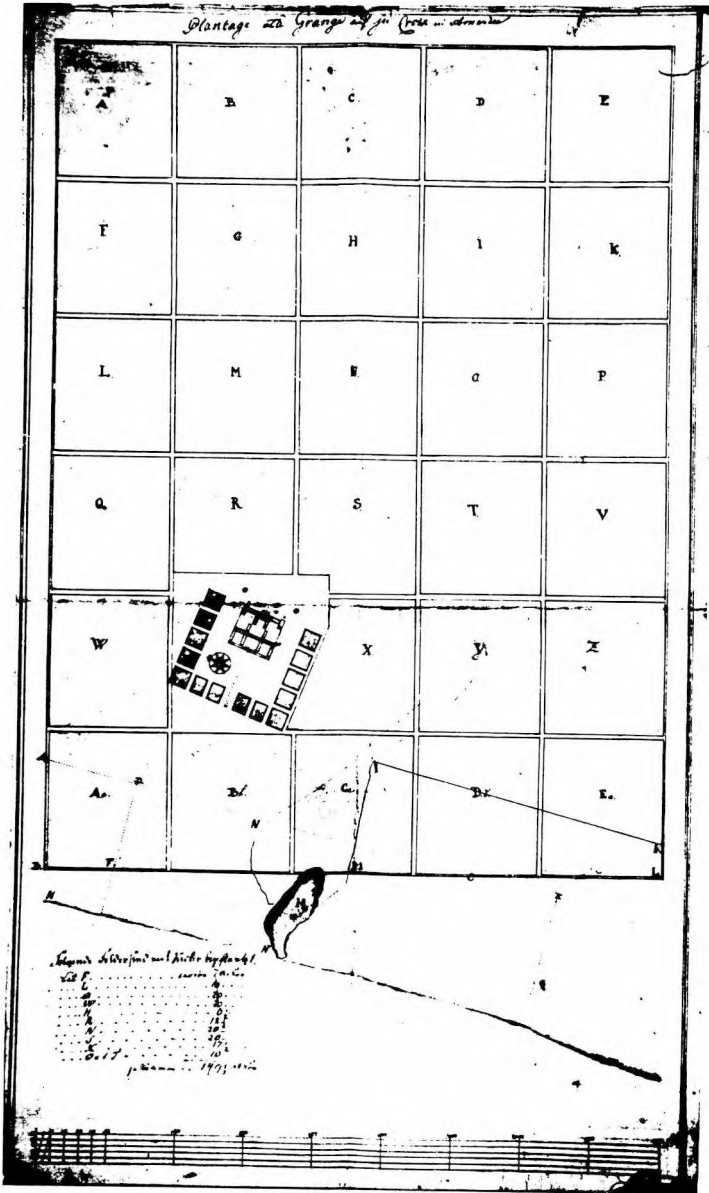
langt bedre end de mindre plantager. Til gengæld er de langt sværere at få kildemæssigt belyst. For de mindre plantagers vedkommende, der i højere grad benyttede sig af de statsligt formidlede eller direkte statslige lån, findes der et rigt kildemateriale i arkivalierne fra Direktionen for den vestindiske Gælds Likvidation og de lokale gældslikvidationskommissioner. De store godsers langt bedre kreditmuligheder har medført, at oplysninger om de enkelte bedrifters økonomiske forhold kun undtagelsesvis findes i de statslige myndigheders arkivalier. Der findes i engelske arkiver bevaret privatarkiver fra et par af planterfamilierne på St. Croix, men kun et enkelt er så vidt forfatteren bekendt hidtil udnyttet.¹⁴

Godset: Den vestindiske sukkerplantage

Ikke kun jordpriserne bidrog til at skrue kravet om kapital i vejret for dem, der ville nedsætte sig som plantere i Vestindien. Plantageejeren, den senere generalguvernør, Oxholm beregnede, at selve jorden udgjorde ca. 40% af en plantages værdi; bygninger udgjorde ca. 35% og neger-slaverne ca. 25% af værdien.¹⁵ Forholdet forrykkedes, jo større jordtilliggen- det var. På Christopher MacEvoy's plantage "Granard" var procenterne ifølge en vurdering fra 1786 henholdsvis 47, 24 og 22; den resterende værdi udgjordes af husdyrbesætningen.



Kort over St. Croix 1754, tegnet af Fr. Beck. For så vidt angår de to indføjede byplaner, er der tale om planer; Frederiksstedts ene halvdel blev aldrig bygget. (Rigsarkivets kortsamling).



Landmåler Julius von Rohrs plan over plantagen La Grange, der var en af de kgl. plantager, der blev købt af Heinrich Schimmelmann. (Familien Schimmelmanns arkiv, Rigsarkivet).

Lad os se på de faste anlæg i produktionsapparatet, jord og bygninger. Den oprindelige udstykningsplan havde regnet med en størrelse på ca. 150 acres. Men for at udnytte investeringen i sukkerværkerne optimalt var denne størrelse i underkanten. Sammenlægning af de oprindelige plantagegrunde til større enheder var ikke ualmindeligt. Jørgen Bach Christensen har undersøgt ejerforholdene til jord på St. Croix i en række udvalgte år og når til det resultat, at gennemsnitsstørrelsen af den enkelte planters besiddelser – der imidlertid godt kunne være fordelt på flere plantager – vokser med ca. 60% i perioden fra 1742 til 1804, ligesom antallet af storbesiddere – plantere med over 600 acres – er relativt størst i 1792.¹⁶

Blandt de plantageejere, der ikke nøjedes med en enkelt grund på 2.000 gange 3.000 fod, kan nævnes John Jacob DeWindt, ejer af planta-

gen Bethlehem, Kongens Kvartér, der i 1779 omfattede i alt 1.200 acres. Den tidligere omtalte Christopher MacEvoy ejede bl.a. Grandard, Kompagniets Kvartér, der i 1786 udgjorde 750 acres. Største danske plantageejer på St. Croix var siden 1763 familien Schimmelmänn med to plantager, La Grange og La Grande Princesse, tilsammen et areal på ca. 1.400 acres.

Bethlehem, hvis markplan og øvrige indretning kendes fra et kort, der er beskrevet af Inge Mejer Antonsen,¹⁷ var opdelt i tre produktionsenheder, "Old Works", "Middle Works" og "Bay Works". De to førstnævnte bestod af hver 450 acres dyrket jord, "Bay Works" af 300 acres, hvoraf 138 dyrkedes, mens ca. 110 acres var udlagt som græsgang. De enkelte works var opdelt i lodder eller sukkerstykker på ca. 10-15 acres. Mellem sukkerstykkerne var vejareal, besået med

Tabel 1. Ejerforholdene til jord på St. Croix

År	1742	1754	1766	1780	1792	1804
Acres pr. planter	177,2	212,8	232,6	294,4	301,6	293,4
Antal plantere i alt	139	232	220	172	166	177
Antal plantere med over 600 acres	8	12	16	15	21	17

Kilde: se note 16

græs eller udlagt til brug for plantagens besætning af negerslaver.

Andre plantager havde udlagt særlige lodder til "negerprovisioner". På 58 plantager på St. Croix med et samlet areal på 16.303 acres, der blev takseret i årene 1786-88, udgjorde sukkermarkerne 10.100 acres og provisionsgrundene 913 acres.¹⁸ Provisionsgrunde forekom hyppigere på de plantager, der lå på den dårligste jord, end på de store sukkerbedrifter.

Sukkerrøret er flerårigt. Hvert år kan det kappes, men sukkerindholdet falder for hvert år. Udpiningen af jorden kan illustreres ved, at man i 1738 på St. Croix regnede med nyplantning af den enkelte lod hvert 12.-14. år. I 1760'erne var opfattelsen, at der for en plantning kunne tages 7-10 afgrøder, mens man 30 år senere kun regnede med 4-6. Faldet i ydelse beregnede Oxholm til – på særdeles god jord – at være fra ca. 5.000 - 7.000 pund sukker pr. acre første år til 2.000 til 4.000 pund for de såkaldte *ratoons*, dvs. andet og tredje års skud. For St. Croix som helhed måtte man regne med ca. 1.-2.000 pund pr. acre i gode år.¹⁹

Avlen på en enkelt lod af 10 acres – ca. 20.000 pund – ville således ved en sukkerpris på 10 rigsdaler pr. 100 pund indbringe ca. 2.000 rigsdaler. Romproduktionen gav en indtjening pr. acre på knap halvdelen af indtje-

ningen ved sukkerproduktionen. Indtjeningen pr. acre ville således i et middelår ligge på ca. 300 rdl pr. acre. Regner man op til en plantage af Bethlehems størrelse, med ca. 1.000 acres i sukkerdyrkning, er det intet under, at omsætningen på de vestindiske plantager måtte forekomme astronomisk, sammenlignet med forholdene for landbruget i monarkiets europæiske dele. Imidlertid modsvarede den høje indtjening af høje omkostninger og investeringskrav. For selv om den teknologi, der anvendtes på 1700-tallets sukkerplantager, var simpel, repræsenterede den en ganske stor investering, jævnfør ovenfor om værdiforholdet mellem jord, værker og slaver.

Bethlehem var forsynet med tre separate sukkerværker, der betjente henholdsvis 450, 450 og 300 acres. Et sukkerværk bestod af en mølle, hestetrukken eller vinddreven. Bethlehem Old Works var forsynet med såvel heste- som vindmølle. I møllen presseses sukkersaften ud af sukker-rørene. Saften ledtes fra møllen til kogehuset, hvor den indkogtes i mellem en og tre timer. Når sukkeret krystalliserede, pakkedes det i fade, der anbragtes i kyrehuset, hvor siruppen kunne dryppe af fadene. Dette tog ca. 2-4 uger. Det skum, der fjernedes fra sukkersaften under indkogningen, anvendtes blandet med sirup til romproduktion. Til disse helt nødvendige produktionsanlæg føjedes stalde, værksteder m.v.

Arbejdskraften

Det, der væsentligst adskilte det vestindiske landbrug og hele det vestindiske samfund fra det europæiske, var anvendelse af slaver som arbejdskraft. Neger-slaveriet og opfattelsen af dets betydning for den vestindiske økonomi var så godt som uanfægtet indtil århundredets slutning. Eksistensen af slaveriet som institution – arbejdsgivernes formelle og reelle ejendomsret over deres menneskelige arbejdskraft – indvirkede på samtlige økonomiske og sociale forhold i de vestindiske kolonier.

Af 197 plantager på St. Croix, havde i 1792 de 141 eller godt 70% en besætning af negerslaver på under 100. På 50 plantager lå antallet af slaver mellem 101-200. Kun 6 plantager havde over 200 slaver. Her finder vi bl.a. de to schimmelmanske plantager, La Grange med 288 slaver og La Grande Princesse med 379 slaver. Langt hovedparten, ca. 86%, af slaverne på St. Croix var markarbejdere. Specialiserede håndværkere (bødkere, smede etc.) udgjorde i 1792

knap 7% af de arbejdsduelige slaver. Husslaver udgjorde andre 7%.²⁰

Arbejdet i sukkermarker og -møller er hårdt og monotont. Der var i 1700-tallet almindelig enighed om, at dette var en af årsagerne til, at slavebefolkningen ikke kunne vedligeholde sit eget antal, men at den havde en betydelig overdødelighed. Jens Vibæk udtrykker det således: "De vestindiske øer var krematorier, som ikke alene opslugte fødselstilvæksten, men som for St. Croix' vedkommende årligt forbrændte en tilførsel af 575 nye slaver."²¹ Antallet af negerslaver på St. Croix steg imidlertid støt gennem hele perioden (se tabel 2 nedenfor).

Svend E. Green-Pedersen har beregnet, at der i perioden fra købet af St. Croix i 1733 til 1803, hvor forbudet mod den transatlantiske slavehandel trådte i kraft for de danske koloniers vedkommende, var en nettoimport af negerslaver til de dansk-vestindiske øer på i alt ca. 53.000.²³

Tabel 2. Antal slaver på St. Croix i 1700-tallet²²

År	1742	1754	1766	1780	1792	1804
Antal slaver	1749	7705	17197	22639	21840	27351

De vestindiske godsejeres forhold til deres arbejdskraft kan næppe særlig meningsfuldt sammenlignes med forholdet mellem husbond og tyende eller herremænd og hovbønder i Danmark. Men det blev gjort i samtiden:

*Det skeer vel i America
med Negerne fra Africa.
Men Christne burde christelig
mod christne Folk opføre sig,*

skrev N. Schelde i sin afhandling om årsagerne til folkemanglen i Danmark fra 1761 med den underforståede mening, at herremændenes tugtelsesret også kunne have en indflydelse på manglen på arbejdskraft i det danske landbrug. Gik sammenligningen den anden vej, kunne det holdes frem, at neger-slaverne i Vestindien på en række punkter ikke havde det (meget) værre end hovbønderne i Danmark.

De vestindiske planteres tugtelsesret var kun en af variablerne i det system af undertrykkelse, slaveriet udgjorde. Til gengæld var det i 1700-tallet omtrent den eneste, der påkaldte sig myndighedernes opmærksomhed. I forbindelse med kronens overtagelse af øerne i 1755 blev der udarbejdet et slavereglement, hvis § 35 lød: "Det skal være slavernes husbønder og ejere eller de over dem satte betjente tilladt at lade

samme slutte i jern, når de holder det fornødent, så og lade dem piske med ris eller strikker; men de skal ingenlunde have magt at lade dem lægge på pinebænken eller lemlæste, og såfremt de skulle gøre sådant, skal de med vilkårlig straf anses eller miste slaven..." Slavereglementet blev imidlertid kun sat delvis i kraft, og Christian Martfeldt, der efterlod sig et udkast til en beskrivelse af de vestindiske kolonier, som han havde samlet stof til i 1760'erne, bemærkede, at en væsentlig mangel i den vestindiske lovgivning bestod i, at tugtelsesrettens grænser ikke var reguleret. Ubarmhertighed og hårdhed var reglen snarere end undtagelsen.²⁴

I 1700-tallets sidste fjerdedel blev der taget en række initiativer for at give slaverne nogen retlig beskyttelse. Generalguvernørens instruks af 1771, der i øvrigt indeholdt en bestemmelse om, at plantageejere i Vestindien med visse modifikationer skulle nyde samme privilegier som hovedgårdsbesiddere i Danmark, pålagde ham at føre opsyn med planternes behandling af deres slaver. Negrene måtte ikke "af ejerne abuse-res, enten ved mangel på de fysiske fornødenheder, eller ved i andre måder at blive barbarisk medhandlede." Instruksen blev ikke bekendtgjort, da det ikke ansås for hensigtsmæssigt, at slaverne fik viden om, hvilke rettigheder, der tilkom dem – mad, drikke, kæder, fritimer til guds-

dyrkelse og hvile. Den utilsigtede effekt var imidlertid, at heller ikke slaveejerne var ganske på det rene med begrænsningerne i råderetten over deres ejendom.

Sager, der førte til sanktioner over for slaveejere for overskridelse af tugtelsesrettens grænser eller anden ulovlig behandling, er i 1700-tallet ikke talrige. Først efter slavehandelsforbudet i 1803 startede en mere konsekvent praksis, der senere – fra 1820'erne – fulgtes af egentlige reguleringer af slavernes rettigheder.²⁵

Med slavernes emancipation i 1848 forsvandt forestillingerne om de vestindiske godsejere, hvis sidste blomstringstid Dahlerup havde oplevet i 1817. Perioden fra 1815 til øernes salg i 1916 udgjorde en næsten ubrudt nedgangsperiode for sukkerplantagerne på St. Croix. Godserne forsvandt imidlertid ikke, og adskiligt blev også efter 1848 prøvet for at ophjælpe produktionen på godserne eller plantagerne. Tilmed gjordes forsøg med udstykning af plantager til husmandsbrug. Men det er en anden historie.²⁶

NOTER

1. F.eks. Michael Craton: *A Jamaican Plantation. The History of Worthy Park 1670-1970*, 1970, og Richard Pares' beskrivelse af familien Pinney's (bl.a. dansk-)vestindiske ejendomme i *A West-India Fortune*, 1953.
2. Svend E. Green-Pedersens artikel om Nicholas Tuite i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, bd. 15, 1984.
3. Hans Birch Dahlerup: *Mit Livs Begivenheder*, bd. 2, 1909, s. 46.
4. RA, Det Vestindisk-guineiske Kompagni 56, Ordre og anstalt af 16. november 1733.
5. Sst.
6. Daniel P. Hopkins: *The Danish Cadastral Survey of St. Croix 1733-54* (unpublished Ph.D. thesis, Univ. of Louisiana, 1987), s. 66.
7. RA, Privatararkiv nr. 5979, J.G. Moltke, pk. 14: [Chr. Martfeldt:] Beretning om de danske sukkereylande St. Croix, St. Thomas og St. Jan [1763?].
8. P.L. Oxholm: *De danske vestindiske Øers Tilstand i Henseende til Population, Cultur og Finance- Forfatning*, 1797, s. 66.
9. Ove Hornby: *Kolonierne i Vestindien*, 1980, s. 128.
10. *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., red. Aage Roussell, bd. 2, 1964, s. 346.
11. Jørgen Bach Christensen: "Kolonisamfundet på St. Croix 1742-1804", *Dansk Kolonihistorie. Indføring og studier*, red. P. Hoxcer Jensen m.fl., 1981, s. 147.
12. H. Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende*, IV, 1796, s. 751 ff.
13. Hans Christian Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, 1968, s.226 ff.
14. Nemlig familien Pinney's papirer, jf. Richard Pares: *A West India Fortune*, 1953. Familien Dyott, der i et par generationer ejede plantagen Betty's Hope på St. Croix, har efterladt sig et fyldigt arkiv, der endnu er uudnyttet.
15. P.L. Oxholm 1797 (se note 8), s. 66.
16. Jørgen Bach Christensen 1981 (se note 11), s. 141.
17. Inge Mejer Antonsen: "Plantagen Bethlehem på St. Croix i det attende århundrede", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1968, s. 113 ff.
18. P.P. Sveistrup: *Bidrag til de tidligere dansk-vestindiske Øers økonomiske Historie*, 1942, s. 61.
19. Sst., s. 76.
20. Neville A.T. Hall: *Slave Society in the Danish West Indies*, 1992, s. 75.
21. Jens Vibæk: *Vore gamle Tropekolonier*, bd. 2, 1966, s. 176; Hans Chr. Johansen: "Slave Demography of the Danish West Indian Islands", *Scandinavian Economic History Review* XXIV, 1981, s. 1 ff.
22. Jørgen Bach Christensen 1981 (se note 11), s. 141.
23. Svend E. Green-Pedersen: "Dansk-vestindisk slavehandel og dens ophævelse", *Festskrift til Kristof Glamann*, red. Ole Feldbæk og Niels Thomsen, 1983, s. 51 ff.
24. RA, Generaltoldkammeret. Martfeldts Samlinger bd. IV, kap. VIII. Se endvidere Poul Erik Olsen: "Danske Lov på De vestindiske Øer", *Danske og Norske Lov i 300 år*, red. Ditlev Tamm, 1983.
25. Sst.

26. Se f.eks. Andreas Jørgensen: "Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet 'Dansk Vestindien'", *Erhvervshistorisk Årbog 1953*; Henrik Vedel-Smith: "A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887", sst., 1991.

Godsejerne og næstekærligheden

Tilblivelsen af de første danske alderdomsforsørgelseskasser i sidste halvdel af 1800-tallet

af Finn Andersen

Reformlovgivningen i sidste halvdel af 1700-tallet havde ét hovedsigte, nemlig at frigøre de ressourcer, som ejendoms- og dispositionsrettigheder og uhensigtsmæssige driftsformer bandt i det danske landbrug. Godsejerne ønskede sig stabile, helst voksende indkomster på grundlag af en stabil produktion, og derfor havde driftsforbedringerne, udskiftningerne og udflytningerne bredt sig som ringe i vandet siden midten af 1700-tallet. Efterhånden blev den nye selvstændige gårdmand i stand til at afløse sine hoveriforpligtelser med pengeafgifter, mens den voksende gruppe husmænd, indsiddere og tyende leverede den manglende arbejdskraft. Før disse mennesker medførte driftsomlægningerne bortfald af græsningsrettigheder, løn-

tryk, udbytning og en katastrofal opløsning af sociale netværk, idet den hidtidige tryghed i landsbyfællesskabet svandt ind. Hertil kom synliggørelsen af de ældre, idet antallet steg, og de mange uarbejdsdygtige ældre blev med årene et alvorligt samfundsproblem.

At filantropibegrebet vandt indpas i samfundsdebatten fra slutningen af 1700-tallet er således forståeligt, fordi behovet for de humanitære handlinger og holdninger tog til. Filantropien og velgørenheden viste sig helt op til 1930'erne at blive et konstant tilstedeværende fænomen i vor hjemlige socialhistorie,¹ og fænomenet optræder centralt i artiklens emne: Alderdomsforsorgen i 1800-tallets anden halvdel.

Finn Andersen (f. 1950), mag. art. i historie 1992 fra Historisk Institut, Aarhus Universitet. Fra 1994 Ph.d.-studerende sammesteds med projektet *Alderdomsunderstøttelseskasserne i de danske landsogne, købstæder og virksomheder ca. 1846-1914*. En artikel om alderdomsforsorgen i byerne, "Alderdomsforsørgelseskasserne på de danske virksomheder ca. 1870-1875", offentliggøres i et kommende nummer af tidsskriftet *Arbejderhistorie*. Arbejder desuden med den almindelige filantropiske og kristelige/diakonale bevægelse samt landbrugs- og lokalhistorie. Har bl.a. skrevet *Bær hver- andres byrde. Studier i Diakonhøjsskolens historie og virke 1920-1990*, Aarhus Universitet 1991.

Alderdomsforsørgelsen på landet

Rent umiddelbart havde man således fra godsejernes side længe prioriteret de økonomiske og magtmæssige hensyn frem for de sociale hensyn, eller havde man? Spørgsmålet rejser sig, idet oprettelsen af de "milde stiftelser", godshospitalerne, steg fra 1700-tallet. Mange herskaber havde med andre ord haft et vist socialt engagement siden etableringen af de første hospitaler i 1500-tallet – i hvert fald over for deres tidligere ansatte.

Godsejerne skænkede kapital og jordegods, så lemmerne kunne få husly, varme, beklædning og forplejning, og til gengæld modtog godset fremstillede redskaber og husgeråd. Egentlige hospitalsfunktioner kom ikke på tale. Optællinger viser, at eksempelvis Lolland omkring 1776 havde 7 sådanne institutioner, og i 1845 boede 17% eller 12 af Radsteds sogns 70 ældre over 60 år på det stedlige hospital, kaldet *Trøstens Bolig*.² Dertil kommer oplysningerne om Frijsenborgs årlige juleuddelinger,³ Guld-



Maleri af C. Wendorf fra 1890 af kvindestuen på Radsted godshospital, oprettet 1641. Bygningen, der blev kaldt *Trøstens Bolig*, blev nedrevet 1906. Kvinderne er travlt beskæftiget med at karte, spinde og strikke; de produkter, kvinderne fremstillede, var dels til herskabet på Krenkerup, dels til eget brug. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo).

borglands pensioner til sine ældre funktionærer, ydelser af brænde til husmandsenker, bekostninger af børns skolepenge etc.⁴

Hos forskerne har landdistrikternes filantropi og velgørenhed imidlertid længe stået i skyggen af bymiljøernes,⁵ og undersøgelserne af den tidlige alderdomsforsorg har hidtil haft en tendens til at fokusere på initiativer og diskussioner inden for lovgivningsmagten og centraladministrationen.⁶ Modsat har interessen været minimal for de mere private og decentrale foreningsinitiativer, som opstod gennem 1800-tallets anden halvdel inden vor første alderdomsforsørgelseslovs ikrafttræden 9. april 1891. Det er derfor en vigtig opgave for fremtidig forskning at få klarlagt de danske alderdomsforsørgelseskassers arbejde i by og på land. Det gælder også de kasser, hvis grundlæggelse og finansiering fra 1860'erne i høj grad må tilskrives nogle af landets dengang mest indflydelsesrige godsejeres og deres nærmest betroede medarbejders "hjælpevilje". Der har dog i de historiske fremstillinger været en tendens til at bortforklare "hjælpeviljen" som byggende på medmenneskelighed og retfærdighedssans og i stedet mere understrege dens tilknytning til økonomiske og magtmæssige interesser.⁷

Et igangværende forskningsprojekt om de danske alderdomsforsørgelseskassers virke ca. 1846-1914 har

imidlertid kastet lys over interessante sammenhænge omkring førnævnte "hjælpevilje".⁸ Ønskede skattelettelser har ofte været fremført som drivkraften bag datidens mange selvhjælpsinitiativer. Ikke desto mindre har det vist sig, at næstekærligheden, de religiøse og socialfilantropiske diskussioner ved enkedronning Caroline Amalies hof på Sorgenfri samt grundtvigianernes og Vartovkredsens humanitære virksomhed har været vigtige inspirationskilder bag oprettelserne af landets tidligste alderdomsforsørgelseskasser.

Pastor Elith Olesen konkluderer i *Diakonien i Kirkens Historie*, at en vækkende forkyndelse som den grundtvigske med deraf fremvoksende menighedsliv, der samlede sig om dåb og nadver "som troens og kærlighedens kraftkilder", uundgåeligt måtte udløse en diakonal aktivitet (diakon: græsk, tjener, oprindelig forsamlingsstjener, som tog sig af ældre, syge og fattige). Endvidere beskrives den første udformning af en moderne menighedsdiakoni ved Vartov, ligesom han beretter om enkedronning Caroline Amalie, der i årevis i al stilhed gennem vennen Peter Outzen Boisen havde formidlet betydelig hjælp til fattige og gamle mennesker, "som hun ydede af sine egne midler".⁹

Der påbegyndtes således et ret omfattende græsrodsarbejde inden for alderdomsforsorgen, og hermed

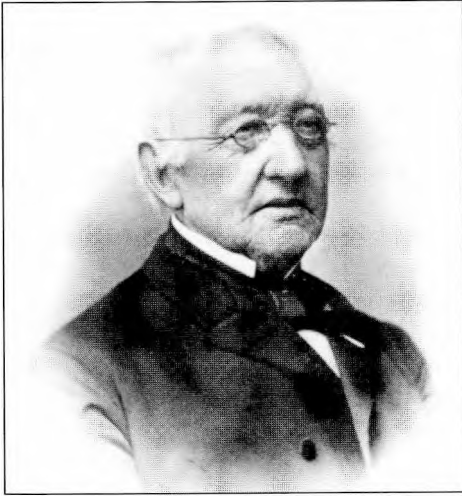
var flere årtiers erfaringer til rådighed, da loven blev vedtaget i 1891. Det ville derfor være ønskeligt, om alderdomsforsørgelseskassernes virke i højere grad end hidtil måtte blive inddraget i kommende forskning i de ældres forhold i 1800-tallets anden halvdel.¹⁰

Alderdomsforsørgelsesproblemet – også et opdragelsesproblem

Vi befinder os dermed i tiden, hvor de liberalistiske tanker baseret på konkurrence, ejendomsrettens ukrænkelighed og betoningen af det suveræne individ var fremherskende, og hvor minimalstatsopfattelsen floredede. Snart medførte arbejdsløshed, boligmangel, pris- og huslejestigninger, forstærket af de to slesvigske krige mange menneskelige omkostninger, dog landbounderklassemens tiltagende gang til fattigvæsenet med voksende udgifter til følge for den bedrestillede befolkning, som ønskede besparelser. Det blev vigtigt for disse i tide at få den enkelte mindre bemidlede familiefader opmuntret til selvstændighed, orden, mådehold, arbejdsomhed, sparsommelighed og ikke at forglemme forudseenhed – bl.a. omkring sin fremtidige alderdom. Alderdomsforsørgelseskasserne kom dermed til at hvile på de samme grundprincipper som datidens andre foreninger: (Hjælp til) selvhjælpen og frivilligheden.

Tidens tanker kom bl.a. fra 1700-tallets amerikanske præsident Benjamin Franklins 13 dyder, den "Franklinske Livsstil".¹¹ Undersøgelser har vist, at rødderne til livsstilen findes i herrnhutternes og benediktinermunkenes leveregler med deres oprindelige udspring i Det nye Testaments 1. brev til Timotheus 3:8ff. (Paulus formaner her menighedstjenerne om deres personlige arbejde og livsførelse). På den baggrund udgør livsstilen stadig grundlaget for diakonernes levevis.¹² Man kan således tale om en egentlig arbejderopdragelse, som i væsentlig grad *også* skulle komme til at præge utallige private forslag samt offentlige kommissions- og udvalgsbetænkninger i forbindelse med en eventuel alderdomslovgivning. Den brede folkeopdragelse gennem oplysning og eksempel, en opdragelse til forståelse for hinanden og hinandens problemer, var i fokus, og oplysningstidens tanker slog således først for alvor igennem langt oppe i 1800-tallet.

Skulle (hjælp til) selvhjælpen vise sig at være utilstrækkelig, ønskedes statens rolle indskrænket til blot at etablere de institutionelle rammer omkring den sociale forsyng. Dette betød bl.a. en tiltagende overgang fra sognenes hidtidige individuelle pleje i anviste fattighuse til den mindre udgiftskrævende kollektive pleje på fattiggårdene. Beboerne skulle, naturligvis helt i minimalstatens ånd, så vidt muligt tage sig af hinanden,



C.A. Ditzel (1805-93) blev efter endt uddannelse bl.a. underlæge ved Søetatens hospital 1833-37. Han var derefter i en meget lang år-række fra 1837 til 1883 distriktslæge i Hammel og læge ved grevskabet Frijsenborg, hvor han foruden lægegerningen også udfoldede en stor filantropisk virksomhed. Ditzel, der i perioden 1862-65 også var formand for "Almindelig dansk Lægeforening", blev 1860 kancelliråd og udnævntes i 1883 til etatsråd. (Hammel Lokalhistoriske Samling).

og alle skulle bidrage til den daglige livsførelse. Godsejernes længe fastsatte kutyme på hospitalerne viste sig også brugbar for den nye gærmandsstand.

De første initiativer

Årene 1848-50 havde imidlertid bragt de første vidnesbyrd om, at et ændret syn på hele forsørgelseslov-

givningens almindelige karakter var på vej. En skelnen mellem *skyldig* eller *uforskyldt* nød (f. eks. i forbindelse med arbejdsløshed, sygdom eller *alderdom*) blev indledt med cirkulæret af 29. maj 1848, hvor omsorgen for familierne, hvis forsørgere drog i felten, skulle ske *uden* fattiglovens inddragelse. Desuden havde flere revolutioner i årene forud præget Europa, og dønningerne fra frihedskampene nåede de hjemlige hovmarker. Mange frygtede, at uroen skulle brede sig hertil. Ministerialkontorerne udviste bl.a. på den baggrund en større humanitet, end de lokale, bedrestillede gårdmænd egentlig brød sig om. Det blev karakteristisk, at embedsmænd, som f. eks. amtmænd og læger ofte gik i spidsen for det lokale hjælpearbejde.

Det viste sig da også i forbindelse med lægen og filantropen Christian Andreas Ditzels sociale arbejde på Hammelegnen i Østjylland. Væsentlig var Ditzels indsats ved stiftelsen og driften af Danmarks efter sigende første alderdomsforsørgelseskasse på landet, der blev oprettet 1849. Indtil 1882-83 fungerede den i nær tilknytning til godset Frijsenborg og dets ejer, lensgreven og politikeren Chr. Emil Frijs. Godt 1288 registrerede medlemmer fordelt over 53 sogne deltog,¹³ men alligevel er den traditionsbundne uddeling i januar måned af "Etatsråd C.A. Ditzels Mindelegat" en af de få håndgribelige rester, der er tilbage af disse godt 34 års arbejde.

Inspirationen til C.A. Ditzels sociale indsats over for de ældre og soldaterfamilierne, skyldtes ikke mindst de nære slægtsbånd til Collin- og Heibergfamilierne, hvorved der også knyttedes forbindelse til Caroline Amalies hof i Sorgenfri. Ditzels første svigerfader, Peter Wilken Heiberg, havde været forstander for Vartov Hospital (indtil 1934 stiftelse for fattige og syge københavnere),¹⁴ og med dronning Caroline Amalies tætte forbindelse til N.F.S. Grundtvig og kredsen omkring Vartov lå muligheden nu åben for gensidig inspiration ved dronningens personlige rådslagninger på Sorgenfri i Lyngby. Caroline Amalie var, især som enke efter 1848, altid levende optaget af tidens sociale spørgsmål. Hun samlede mange betydelige mænd omkring sig og lyttede ivrigt til deres diskussioner. Velgørenheden nåede dog inden længe sådanne højder, at økonomien skrantede, men redningen fandt man hos den regnskabskyndige Søren Johan Heiberg – søn af Peter Wilken.¹⁵ Desuden sørgede en personlig kontakt mellem distriktslægerne Ditzel og Thomas Christopher Mürer i Lyngby allerede i 1858 for udbredelsen af Frijsenborgforeningens love gennem skriftet *For Almeenvel – Et philanthropisk Tidsskrift*. Alderdomsforsørgelsesforeningen omkring Frijsenborg blev da også senere forbilledet for en foreningsdannelse i umiddelbar nærhed af Sorgenfri.

Hjemme i Hammel lykkedes det i mellemtiden for Ditzel og hans hjælper at få vækket greveparrets interesse for det stadig mere påtrængende alderdomsspørgsmål. Parrets samlede bidrag blev ca. 1.100-1.150 rd., som oftest ydet med 75-150 rd. om året, op til hele 200 i 1874. Hjælpen faldt karakteristisk sammen med den udprægede dyrtid 1855-57, den landsdækkende fokusering på alderdomsproblemet midt i 1860'erne, samt i forbindelse med socialismens udbredelse herhjemme først i 1870'erne.

Kildematerialet – lokale fællestræk

Formidlingen af Hammelforeningens resultater skete ikke alene via Mürers skrift, men nåede også senere kooperationens landsdækkende blad *Arbejderen* (1868-76) og prisafhandlingerne fra finansminister Christian Georg Nathan Davids konkurrence (1865-67) om forslag til forbedringer af de hjemlige sociale forhold.¹⁶ På grundlag af især disse to kilder (godt hjulpet af amsregistranterne fra "Sammenslutningen af Lokalarbiver") er der konstateret oprettelse af ca. 70 alderdomsforsørgelseskasser, hvoraf godt 40 dækkede landsognene. Af disse havde omstående 10 initiativer det til fælles, at de alle stod i nær tilknytning til den lokale godsejer eller hans nærmest betroede medarbejders "hjælpevilje".

No., stiftelsesår, foreningsnavn, godstilknytning, ejer:

- 1 1862 *Syge-, Begravelses- samt Enke-, Børne- og Alderdomsforsørgelses-Foreningen i Idestrup paa Falster.* Orupgård. Edward Tesdorpf.
- 2 1865 *Søndre Kirkeby og Søndre Alsløv Sognes Syge- og Alderdomsforsørgelsesforening.* Orupgård. Edward Tesdorpf.
- 3 1866 *Arbejder Syge- og Alderdomsforsørgelses-Kassen af 5te Februar 1866.* Lungholm. Johan Julian Bertouch-Lehn.
- 4 1869 *Nebbelunde Sædinge Sognes Syge-, Begravelses- og Alderdomsstøtteforening.* Bremersvold. Carl Vilhelm Raben-Levetzau.
- 5 1872 *De Forenede Kommuners Alderdomsforsørgelsesforening.* Ravnstrup. Johan Georg Rørbye Grüner.
- 6 1872 *Haslev-Freersløv private Alderdomsforsørgelses- og Understøttelses-Forening.* Bregentved. Frederik Georg Julius Moltke.
- 7 1873 *Årby Sogns Alderdoms-Understøttelsesforening.* Lerchenborg. Christian Albrecht Lerche.
- 8 1873 *Overskudsdeling indtil 1878.* Dragsholm. Georg Frederik Otto Zytphen-Adeler.
- 9 1881 *Guldborg - Lollands Alderdomsforsørgelsesforening.* Guldborgland. Otto Ditlev Rosenørn-Lehn.
- 10 1883 *Tømmerup Sogns Alderdoms-Understøttelsesforening.* Lerchenborg. Christian Albrecht Lerche.

Følgende landsdele er således repræsenteret: Lolland-Falster samt de sjællandske amter Holbæk, Sorø og Præstø. Disse egne var karakteristiske ved deres mange godsbesiddelser og betydelige landproletariat, idet selvejet generelt var mindre udbredt øst end vest for Storebælt. Det var de regioner, hvor skellene i befolkningen var markante, og det var her, at 1830-40'ernes misfornøjelse blandt bønder og husmænd havde kulmineret. Oppositionslysten var særlig markant omkring herregårdene i Ods herred –

f. eks. på godset Dragsholm.¹⁷ De udvalgte distrikter er desuden særegne ved deres høje aktivitet med hensyn til kombinationen af åndelige rørelser og materielt fællesskab. Med den nye Grundlov i 1849 var fulgt retten til foreningsdannelse, og i en del af Holbæk amts sogne sås viften af selvhjælpsorganisationer (syge-, spare-, begravelseskasser etc.) at være etableret allerede i løbet af perioden 1866-70, som oftest med de samme initiativtagere.¹⁸

1860'erne – midt i en brydningstid

Allerede fra starten af 1860'erne havde mange mennesker imidlertid erkendt underklassens sociale vanskeligheder, idet man i højere grad end tidligere satte fokus på de mindrebedragedes problemer med at udrede de nødvendige bidrag til tidens mange selvhjælpsforeninger. Reaktionen førte til nedsættelsen af "Arbejderkommissionen" i 1866 og senere i maj 1869 "Den store Fattigkommission", hvis forslag til sociale forbedringer forelå i oktober 1871. Med førstnævnte kommission blev de ældres forsørgelse for alvor et tema, der med vekslende intensitet skulle komme til at præge den parlamentariske dagsorden frem til begyndelsen af 1890'erne.

Perioden 1865-71 var ellers kendetegnet af sine betydelige inden- som udenlandske forandringer: Herhjemme trådte i tiden efter nederlaget i 1864 godsejerne frem i stedet for de nationalliberale. "Det store Hartkorn", landets godt 2000 godsejere, skulle længe komme til at dominere det politiske liv. Trods omvæltningen i 1848, hvor en række privilegier bortfaldt for de danske godsejere, var Enevælden stadig grundlaget for deres verdensbillede. Hovedpersonerne i nærværende artikel følte normalt et nært standsfællesskab, dyrkede megen selskabelighed (Tesdaorpf dog en klar undtagelse) og var ofte knyttet sammen i et tæt familie-

mønster. Derved fik de også tit fælles meninger om både det lokal- og det landspolitiske, og gennem deres særlige privilegier som vælgergruppe udnyttede de deres muligheder for at dominere lokalt. Skønt fæstevæsen og hoveri ebbede ud i 1860'erne, betragtede godsejerne normalt stadig landbefolkningen omkring deres herregårde som undersætter, som man følte et vist patriarkalsk ansvar for. Ansvarret var måske ikke så udbredt hos "fraflytterne", der valgte at bo i hovedstaden eller Sydeuropa, antagelig var tanken mere almindelig blandt "de gammeldags jorddrotter" (hovedsagelig fra Landhusholdningsselskabets inderkreds), der foretrak det personlige opsyn med driften.¹⁹

I lokalpolitisk henseende sås forandringen i loven af 6. juli 1867, hvor hidtidige forpligtelser skulle overgå fra sognepræsterne til sognerådene. Disse blev snart stærkt præget af de bedrestillede bønder, som mere og mere overtog sognenes almindelige forretninger, inkl. fattighjælpssagerne, hvorfor ønsket om besparelser fik fornyet aktualitet. Den formelle forbindelse mellem kirken og de fattige blev brudt, og den officielle forsorg var fra da af helt verdsliggjort. Dette skete imidlertid kun i princippet, idet de lokale sognepræsters position og indflydelse fortsatte med at være stor. Årtiers tradition i lokalsamfundene levede trods alt videre.



Edward Tesdorpf (1817-89), der var en af de mest centrale skikkelser i dansk landbrug i forrige århundrede, stammede fra en tysk købmandsfamilie fra Hamborg, men blev uddannet i landbruget. Som 20årig blev han i 1837 ansat som forvalter på Gammelgård på Lolland, men allerede to år senere købte han godset Orupgård. Siden erhvervede han yderligere en række godser, fortrinsvis på Falster og Lolland, og endte som en af landets største jordbesiddere med en samlet ejendom på ca. 2300 ha. Tesdorpf var på sine egne godser foregangsmand for udviklingen af et moderne, rationelt landbrug, ligesom han virkede herfor i bl.a. Landhusholdningsselskabet, hvis præsident han var 1860-88. Han var imidlertid ikke alene en rationel landmand, men også en gods-ejer med stor social forståelse for landbefolkningens vilkår, hvad der gav sig udslag i omfattende godgørenhed og mange socialfilantropiske initiativer, som havde rod i hans dybe religiøsitet. (Falsters Minder, Nykøbing F.).

Endelig hørte man nye toner fra England, selvhjælpsbevægelsens foregangsland, hvor staten begyndte at stå som garant for foreningernes arbejde. Tanken vandt indpas hos danske embedsmænd – også hos C.A. Ditzel – da man allerede i forbindelse med C.N. Davids konkurrence i 1867 beretter om, hvordan lægen foreslog kommunerne at yde et bidrag identisk med de bosatte medlemmers.²⁰ Samtidig blev ønsket fremsat af grev Edward Tesdorpf på et møde i “Det kgl. Landhusholdningsselskab”. Han mente, at offentlig støtte var nødvendig, selv om den var ny og kontroversiel. Ønsket kom ikke til at stå uimodsagt, da flere hævdede, at kommunale tilskud virkede demoraliserende på arbejderne.²¹ Ifølge historikeren Jens Boel fik grevens til-løb til brud med den sædvanlige selvhjælpstanke ikke umiddelbart det store gennembrud i praksis.²²

Tankerne vinder frem

Ikke desto mindre sås Ditzels tanker snart afprøvet i sognene Lyngby, Søllerød, Gladsaxe, Herlev, Gentofte og Hørsholm. De lå alle omkring Sorgenfri, hvorfra de religiøse og socialfilantropiske diskussioner tidligt var blevet kanaliseret ud i landet, bl.a. gennem præsterne Peter Rørdam og Jacob Chr. Lindberg. Allerede i 1844 fik Lindberg således med dronningens støtte tildelt et embede i Tingsted på Falster. Her knyttede den tidlige Grundtvigtilhænger med sans

for småfolks ret over for alle slags autoriteter snart en vigtig kontakt til en af de vel nok mest centrale skikkelser i dansk landbrug, den fremskridtsvenlige grev Edward Tesdorpf. Grevnen karakteriseres dog også som en *alvorligt* troende mand af nærmest pietistisk retning, som i videst muligt omfang overholdt søndagsfreden på sine ejendomme. Så godt som hver søndag gik han i kirke og besøgte derefter fattighuset, hvor han kendte de gamle, talte med dem og uddelte penge.²³ Tesdorpf tog ivrigt del i kirkelige møder, og ifølge historikeren Claus Bjørn skal man "utvivlsomt i hans omfattende godgørenhed og hans initiativer i socialfilantropisk retning – brugsforening, sygekasse, begravelseskasse, svendehjem i Nykøbing F. – se udslag af hans religiøse overbevisning". I rækken af sociale tiltag kan fra 1862 tilføjes alderdomsforsørgelseskassen i Idestrup. Grevens daglige liv var ellers præget af tarvelighed og nøjsomhed, og med mottoet "Arbejde er Livets Hjul" hængende over skrivebordet signaleredes til omverdenen, at her var en mand, der søgte at efterleve de "Franklinske Leveregler". Orupgård ved Idestrup blev hurtigt et mønsterlandbrug for hele landet, og de unge landmænd flokkedes for at blive lærlinge på avlsgårdene. De mange lokalt indhøstede socialfilantropiske og økonomiske erfaringer formidlede man herefter ud via landboskrifterne, bl.a. *Tidsskrift for Landøkonomi*, og Landhusholdningsselska-

bet, hvis medlemskreds og bestyrelse blev domineret af godsejerne. Denne formidling må bestemt også tilskrives vennen Jørgen la Cour. Ser man bort fra Tesdorpf, synes der ellers ikke i de større landbrugeres kredse at have været særlig interesse for landarbejdernes sociale forhold før redaktør la Cour i efteråret 1867 rejste problemet i *Tidsskrift for Landøkonomi*. Med sit grundtvigske livssyn havde la Cour allerede i 1866 i et brev til sine forældre luftet tanken om en folkehøjskole. I så fald blev specielt Lyngbyegnen foretrukket, fordi han tidligere havde holdt foredrag her, og ved hans åbning af Lyngby Landboskole 1. oktober 1868 talte distriktets læge, T.C. Mürer. Med stiftelsen af det lokale arbejderråd 14. januar 1872, hvori la Cour blev medlem, grundlagde han sammen med egnens foregangsmænd den tidligere nævnte alderdomsforsørgelse byggende på kommunale tilskud.²⁴ Man kunne således i Lyngby arbejde videre på et lokalt selvhjælpsarbejde, som ikke mindst skyldtes T.C. Mürer og enkedronningens nære venner: Dr. Christian Andreas Kalmar og Peter Outzen Boisen.²⁵

Godt 94 anmodninger om Idestruplovene vidner om, at interessen for Idestrup-forsøget fortsatte med at være høj i 1874. Desuden skinnede nabosognseffekten tydeligt igennem, da der bl.a. kom et ønske fra de nærliggende sogne Sdr. Kirkeby, Horreby og Nr. Ørslev om at anvende

lovene. Godsejeren ydede fra 1865 kontante tilskud til denne kasse, ganske som han efter 1869 gjorde det til alderdomsforsørgelseskassen i Nebbelunde-Sædinge. Kontakten til de parallelt etablerede alderdomsforsørgelseskasser omkring Lollands sydlige godser Bremersvold og Lungholm var hermed etableret. Grundlæggelserne i dette område kan ikke mindst tilskrives skovrider Chr. Ditlev Schrøders sociale arbejde i Errindlev-Olstrup sogne – altid hjulpet af sin forstående ven og arbejdsgiver, baronen på Lungholm, J.J. Bertouch-Lehn. Chr. D. Schrøder var direkte opkaldt efter Chr. D. Reventlow, opvokset i et hjem, der var stærkt præget af dennes ideer og Grundtvigs ånd, og efterhånden lykkedes det skovrideren og godsejeren i forening at realisere deres selvhjælps-tanker gennem flere nyoprettede foreninger.

Venskabet med baronen medførte samtidig en flittig kirkegang, og venne- og familiekredsen talte snart folk med betydningsfulde rødder inden for regeringen, højskolerne og de religiøse miljøer. Her skal blot nævnes inspirationskilden “Lille Teologium”, der bl.a. bestod af højskolefolkene Ludvig Schrøder og Ernst Trier, som begge var meget socialt engagerede i henholdsvis menighedsplejen og det grundtvigske soldaterarbejde, samt Jens Nørregaard.²⁶ Trådene knyttes nu direkte til vore hjemlige diakoner og deres indsats for de ældre,

idet Jens Nørregaard var formand for “Stefansforeningen” og i familie med Johannes Hoff, i 1920 medstifter af Diakonhøjskolen i Aarhus. Det var hans farbroder, pastor Villiam Johan Hoff, og kredsen i Vartov, der f. eks. hjalp Ernst Trier til forstanderembedet på Vallekilde Højskole i Ods herred.²⁷ En forbindelse til de socialt aktive godsejere Lerches og Zytphen-Adelers interessesfærer i Nordvestsjælland blev derved synliggjort.

Ved slutningen af 1860'erne syntes tiden inde til, at man turde binde an med oprettelserne af de større *landsdækkende* alderdomsforsørgelseskasser. Chr. D. Schrøder deltog således ved stiftelsen den 24. februar 1869 af “Syge- og Alderdomsforsørgelseskassen paa Lolland”, og da “Foreningen til Forbedring af Husmands- og Arbejderklassens Kår i Præstø Amt” blev grundlagt samme år, kunne Jørgen la Cour hilse den velkommen i sit *Tidsskrift for Landøkonomi*. Arbejdet i Præstøforeningen resulterede 3 år senere i dannelsen af den landsdækkende “De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse”, hvis præsident blev godsejer J.G.R. Grüner på Ravnstrup.

På baggrund af 1860'ernes tidlige grundlæggelser, der var inspireret af kontakterne til Lyngbyegnen, var tiden blevet moden til, at den anden større stiftelsesperiode kunne sættes i værk først i 1870'erne, da sociali-

sternes fremgang herhjemme for alvor følte som en trussel. Såvel byernes borgerskab som virksomheder-nes ledelser kunne nu drage fordel af de indhøstede erfaringer, mens endnu flere forsøg på landet som Drags- holms, Haslev-Freerslevs og Årbys blev påbegyndt. Desuden tilsluttede godt 90 godsejere sig Grüners lands- dækkende projekt, og heriblandt sås flere af de omtalte foregangsmænd og lokale støtter inden for alder- domsspørgsmålet, nemlig godsejerne Moltke, Lerche og Zytphen-Adeler.²⁸

Godsejernes umiddelbare "hjælpevilje"

Præsident Grüners socialfilantropi- ske interesse var tidligere kommet til udtryk, da han sammen med sora- nerne, greverne Frijs på Frijsenborg og Juellinge samt baronen på Guldborgland, O.D. Rosenørn-Lehn, først i 1860'erne erhvervede Tersløse- gård, tæt ved Dianalund, for 10.000 rd. Ludvig Holberg havde her oprin- delig indrettet enkesæde, og projek- tet videreførtes som sådant. Det kan endvidere anføres, at O.D. Rosenørn- Lehn fortsatte både den tidligere ejer Christoffer Gøjes og sin egen families sociale omsorg for de ældre, idet ba- ronesse Christiane Henriette Rosen- ørn-Lehn i 1848 åbnede *Taars Hos- pital* med plads til 10 ældre kvinder fra godsets område.²⁹

Også Idestrups nabosogne, Sdr. Kir- keby og Sdr. Alslev, fik i 1858 sit

godshospital. Den lokale ældrefor- sorg var derfor allerede i gang, da Tesdorpf i 1862 gennem sit tilsagn om økonomisk hjælp udvidede den planlagte sygeforening til også at omfatte forsørgelsen af gamle, enker og børnene. Han skænkede herefter 500 rd. til grundlæggelsen af en al- derdomsforsørgelse, der efter planen skulle starte 5 år senere. Grundfon- dens størrelse viste sig imidlertid i 1867 så utilstrækkelig, at der opstod fare for projektets gennemførelse. Greven lod da sine hidtidige årsga- ver overgå som en stående kapital på 1.250 rd., hvorefter alderdomsforsør- gelsesforeningen i Idestrup kunne begynde sin virksomhed.³⁰

Flere andre godsejere fulgte i årtier- ne fremover Tesdorpf's eksempel og indgik i et *direkte* økonomisk engage- ment ved oprettelsen af de lokale *grundfonde*, og bidragenes størrelse viste sig tit meget identiske. Således kan fundatsen af 4. juli 1878 berette om grev F.G.J. Moltkes bidrag på 2.000 kr. til kassen i Haslev-Freers- lev,³¹ mens grev Lerche valgte at give sine 2.500 kr. i form af 4½ % obligationer til Tømmerupforenin- gens stiftelse i 1883.³²

Som det allerede er fremgået i for- bindelse med omtalen af Frijsenborg- og Idestrupforeningerne, var det des- uden meget normalt, at kasserne løbende fik tildelt større eller mindre årsbeløb fra det stedlige herskab. Familien kunne dog også vælge at

vide sin hjælpsomhed gennem mere spontane bidrag som ved salg af gadejord, overdragelse af indkomne mulktter eller bidrag ved særlige festlige lejligheder som eksempelvis bryllupper.

Gik udviklingen for langsomt havde godsejerne endelig mulighed for gennem en større långivning at igangsætte de manglende foretagender. Dette skete, da ejeren af Lerchenborg først i 1880'erne mente, at den stedlige alderdomsforsørgelseskasse i Årby burde suppleres med en tilsvarende i Tømmerup. Hertil afgav fideikommisset 10.000 kr., mens man overlod det til kommunen i fremtiden at afbetale og forrente beløbet.³³ Arbejdsgivernes tilskud til den lokale alderdomsforsorg gav naturligvis mange formandsskaber samt udvalgs- og bestyrelsesposter. Dermed fulgte muligheden for kontrol og indsigt, eller godsejeren valgte at skaffe oplysningerne gennem sine betroede medarbejdere.

Af tidens mere utraditionelle finansieringsmetoder skal endelig nævnes baron Zytphen-Adelers forsøg på Dragsholm, fordi han hurtigt fik æren af at have været den, der brød isen på et nyt område i form af *overskudsdelingen* med sigte på en opsparring til alderdommen. Så snart overskuddets værdi oversteg 3.000 td. byg efter kapitelstaksten, måtte der først fradrages 200 rd., som skulle uddeles som opmuntringspræmier.

Resten deltes herefter ligeligt mellem de ansatte og baronen.³⁴

Historikeren Jens Christensen gav i 1984 i sin undersøgelse af Guldborglands økonomi et bud på, hvad "hjælpeviljen" konkret kostede baron Otto Ditlev Rosenørn-Lehn, f. eks. i perioden 1880-85, hvor netop den stedlige alderdomsforsørgelseskasse blev oprettet. Christensen opgjorde godsets samlede bidrag til pensioner og gaver til 10.805 kr. Et umiddelbart højt beløb, men størrelsen bliver tankevækkende, når det sættes i relation til indtægten på 254.455 kr. Da har den sociale indsats blot udgjort 4,3% af den samlede indtjening.³⁵

Afsluttende bemærkninger

Som antydnet i indledningen har såvel relationerne til grundtvigianerne og Vartovkredsens humanitære arbejde som de centrale religiøse og socialfilantropiske diskussioner ved enkedronning Caroline Amalies hof spillet en ikke ubetydelig rolle som inspirationskilder bag oprettelserne af landets tidligste alderdomsforsørgelseskasser. Trådene blev efterhånden knyttet til hoffet på Sorgenfri gennem hendes allernærmeste og mest betroede medarbejdere, der viste sig alvorligt engageret i tidens sociale problemer, heriblandt det presserende alderdomsforsørgelsesproblem. Men enkedronningen havde også selv, endda meget tidligt, udvist en speciel forkærlighed for sine

ældre medborgere. Ifølge Caroline Amalies betroede kammerpige nærede prinsessen allerede som ung en dyb kærlighed til *gamle, fattige og børnene*.³⁶ Næstekærligheden over for disse fortsatte livet ud, og den kom ifølge vennen Frederik Barfods optegnelser f. eks. til udtryk over for de ældre i enkedronningens tjeneste, og han erindrer at: "Hun slap nødvendigvis, som hun en Gang havde taget i sin Tjeneste".³⁷

Med sit dybe, humanistiske sindelag fik dronningen allerede gennem 1840'erne personlig kontakt til Amalie Sievekings fattigpleje i Hamborg, og flere gange besøgte hun byens kristelige og filantropiske foretagender. Inspirationen herfra og næstekærligheden førte derfor snart til hjemlig handling, da hun – især som enke efter 1848 – tog levende del i de bevægelser, som var oppe i tiden, for at afhjælpe nød og trang, og hun satte ifølge højskolemanden Hans Rosendal mange "Arbejder i Gang, som det er af Betydning for Folk og Land at fortsætte".³⁸ På den baggrund er det forståeligt, at de tidlige relationer til egnen omkring Sorgenfri tone-ede frem allerede omkring 1850 med dannelsen af Danmarks efter sigende første alderdomsforsørgelseskasse. Trangen til at løfte i flok var netop på dette tidspunkt meget fremherskende.

Enkedronningen fik også i løbet af 1850'erne voksende interesse for for-

holdene i England, selvhjælpsbevægelsens foregangsland, ligesom det i 1856 kom til et inspirerende møde med præsten Theodor Fliedner i Ems, hvorefter forbindelsen til diakonisseanstalten "Kaiserswerth" i Tyskland blev udbygget. Denne foregangsmand for den kvindelige diakonis genindførelse havde således allerede i flere årtier drevet sin egen betydelige institution for ældre, syge og fattige. Genoplivningen af den ældste kristne kirkes tjenerindegering på protestantisk grund i Danmark blev herefter aktuel, hvorfor Diakonissestiftelsens fremtidige virke og formål blev forberedt med særligt sigte på sygeplejen samt børne- og *alderdomsforsorgen*. Trådene til diakonerne blev også hurtigt en vigtig inspirationskilde til oprettelsen af vore tidligste alderdomsforsørgelseskasser.

I 1860-62 forøgede enkedronningen og de nære venner gennem rejser til "Kaiserswerth" deres begejstring for Theodor Fliedners arbejde. Denne aktivitet faldt nøjagtig sammen med godsejer Edward Tesdorpf's voksende interesse for selvhjælpstanken, inklusive *alderdomsspørgsmålet*. Netop i 1862 indledte Tesdorpf debatten om arbejderforholdene, idet spørgsmålet blev introduceret som et særligt problemfelt ved et møde i Landhusholdningsselskabet, og samtidig dukkede spørgsmålet for første gang op i de landøkonomiske tidsskrifter.³⁹ Gods-ejerens tidlige grundlæggelse af Ide-

strupkassen fik hurtigt en betydelig afsmittende effekt i landsdelen – med videre forgreninger til Sjælland. Godt inspireret fra Lyngbyegnen blev der således skabt et vigtigt grundlag for alderdomsforsørgelseskassernes tidligste opsving i årene 1866-70. Værdifulde erfaringer kunne høstes og anvendes, da faren for socialismen for alvor dukkede op først i 1870'erne. Et nyt opsving i stiftelserne tog da fart, for efter en mindre stilstandsperiode atter at blomstre op først i 1880'erne, således som det også ses af den foran anførte oversigt over godsejerinitiativer (s. 100).

Grundlæggelsen af alderdomsforsørgelseskasser var generelt koncentreret øst for Storebælt, i de godsprægede egne med deres betydelige underklasse. På den ene side var det således lokaliteterne, hvor de åndelige rørelser (som også tidligt fik Caroline Amalies opmærksomhed) og det materielle fællesskab længe havde været udbredt. På den anden side var det også her, at misfornøjelsen tidligere havde ulmet, og hvor grobunden for stigende sociale spændinger på ny var til stede. Således kunne de, der havde lagt øret til jorden og hørt græsset gro, allerede i 1860'erne forudse, at socialismen ville komme til Danmark.

Tidens centrale (hjælp til) selvhjælps-tanker med baggrund i det dyrkede "bonus pater familias"-billede, det vil sige opdragelsen af det fornuftige og

dygtige familieoverhoved, skulle nu længe op gennem sidste halvdel af 1800-tallet dæmme op for den udgiftskrævende fattighjælp. Men lykkedes det blot tilnærmelsesvis at opdrage den ansatte efter datidens dyder som landarbejdernes øgede arbejdsomhed, ydmyghed, ædruelighed og sparsommelighed, synes det uundgåeligt at ville resultere i de mere *synlige* og *målbare* økonomiske afkast til arbejdsgiveren, med mere magt til følge. Det kan være én årsag til den hidtidige større fokusering på de økonomiske og magtmæssige interesser i "hjelpeviljen" som drivkræfter i den historiske udvikling frem for de tit mere *skjulte* og *umålelige* næstekærlige og religiøse interesser. Som det er fremgået, har disse sidstnævnte interesser ellers tidligt været stærkt medvirkende til at sætte mange sociale hjælpeforanstaltninger i gang, f. eks. for samfundets ældre medborgere, og der er et klart behov for yderligere indsigt i landdistrikternes filantropi og velgørenhed.

Det fremgår af Kristian Hvidts fremstilling i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, at de oprettede selvhjælpsinstitutioner oprindeligt også havde en filantropisk side, idet *bønderne* ville give deres karle og piger muligheden for at spare op, så de kunne få foden under eget bord.⁴⁰ Ud fra nærværende undersøgelse må det tilføjes, at den filantropiske side også kan tilskrives *godsejerstanden* og godsejernes nærmest betrodde medar-

bejdere – i hvert fald når det gælder alderdomsforsorgen. Det var en social omsorg, der – gennem oprettelsen af de milde stiftelser – tit viste sig at hvile på en flere hundrede år gammel egns- eller familietradition over for godsernes nærmeste ansatte, men som man gennem 1800-tallet udvidede til også at omfatte et større og større klientel. Vi har i dag fortsat gavn af godsejernes indsats, da flere af disse “hospitalsboliger” endnu fungerer efter deres oprindelige formål.

Det blev således medlemmer af “Det store Hartkorn”, der fra starten af 1860’erne iværksatte vigtige initiativer inden for den private og decentraliserede alderdomsforsorg. Årsagerne hertil kan være mange, men godsejerne folte stadig et vist patriarkalsk ansvar over for landbefolkningen omkring deres godser. Desuden kunne nye tanker lettere kanaliseres ud gennem det nære standsfællesskab, hvorfor de ofte havde fælles meninger om de

lokale og landspolitiske problemer. Og endelig var det her, at det økonomiske fundament, optjent gennem kornsalgsperioden, for alvor var til stede. Selv pæne engangsbeløb på 500-1.250 rd. (eller ca. 1.000-2.500 kr.) og spontane gaver kunne afsættes til det akutte arbejderspørgsmål. Dog var dette måske anderledes i den store sammenhæng, hvilket man konstaterede i forbindelse med regnskabet fra Guldborgland.

Det er lykkedes for enkelte alderdomsforsørgelseskasser at overleve til langt op i vort århundrede. Tømmerupforeningen lever således endnu i bedste velgående, og hvis traditionen med de årlige legatuddelinger ellers fortsættes i Hammel, kan bestyrelsen om blot få år fejre 150-års dagen for et lokalt projekt, der senere viste sig at skulle få en fremtrædende plads inden for 1800-tallets alderdomsforsorg.

NOTER

Der er til artiklen anvendt kildemateriale fra følgende arkiver:

Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune (Lyngby), Det kgl. Bibliotek (De forenede Kommuner...), Errindlev Sparekasses Arkiv, Faxe-Rønnede Lokalhistoriske Arkiv, Falsters Minder i Nykøbing F. (Idestrup), Hammel Lokalhistoriske Samling, Haslev Lokalhistoriske Arkiv (inkl. Freerslev), Hørsholm Egnsmuseum, Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv (Årby), Landsarkivet for Nørrejylland (Frijnsborg Gods), Landsarkivet for Sjælland og Lolland-Falster (Sparresholm Gods), Lokalhistorisk Arkiv for Holeby Kommune (Errindlev), Lokalhistorisk Arkiv i Idestrup, Lokalhistorisk Arkiv i Rødby (Nebbelunde), Saks-købing Lokalhistoriske Arkiv (Guldborg), Stubbekøbing Bibliotek og Tømmerup Sogns Lokalhistoriske Forening.

Desuden er der gjort flittigt brug af biografierne i *Dansk Biografisk Haandleksikon*, red. Povl Engelstoft og Svend Dahl, Kbh. 1920-26 samt *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, Kbh. 1979-84.

1. Tyge Krogh, Tinne Vammen m.fl.: "Filantropi - mellem almisse og velfærdsstat", *Den jyske Historiker* 67, Århus 1994, s. 7, 18-19.
Relevant skelnen ifølge forordet, s. 4.
Filantropi: Betegnende for den organiserede og effektiviserede virksomhed fra slutningen af 1700-tallet. *Velgørenhed*: Betegnende for den rent private og individuelle aktivitet.
2. Else-Marie Boyhus: *De gamle – omsorgen for de ældre gennem tiderne*, (Undervisningsmateriale: Dias, video, teksthæfte), Amtscentralen Maribo 1983.
3. Arne Gammelgaard: *Fælles fremgang*, Hammel 1986, s.11 og 86.
4. Jens Christensen: *Storlandbrug – Industri-finansiering 1850-1915*, Odense 1984, s.129.
5. Tinne Vammen 1994 (se note 1), s. 26.
6. Eksempelvis Jørn Henrik Petersen: *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I*, Odense 1985; Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891-1922*, Gentofte 1994, s. 13.
7. Tyge Krogh 1994 (se note 1), s. 15-16.
8. Finn Andersen: *Alderdomsunderstøttelseskasserne i de danske landsogne, købstæder og virksomheder ca. 1846-1914*, Ph.d.-projekt Århus Universitet 1994-97.
9. Elith Olesen: *Diakonien i Kirkens Historie*, Kbh. 1969, s. 169-70.
10. Eksempelvis har der ifølge Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875*, Odense 1985, s. 119 (jf. Jørgen la Cour i *Tidsskrift for Landøkonomi* 1872, s. 505) indtil 1871 kun eksisteret 3 foreninger, mens mine egne (foreløbige) studier viser ca. 20.
11. Leif Moustén: *Identitet og udvikling*, Hellerup 1990, s. 198.
12. Finn Andersen: *Bær hverandres byrde. Studier i Diakonhøjskolens historie og virke 1920-1990*, Århus Universitet 1991 (utrykt).
13. Finn Andersen: *Foreningen til Understøttelse af gamle Husmænd og Indsiddere samt Husmænd og Indsidderes Enker og*

- uforsørgede Børn - dens historie og virke på Frijsenborg-egnen ca. 1849-1883*, Århus Universitet 1992 (utrykt).
14. Kristian Carøe: *Den danske Lægestand 1786-1838*, Kbh. 1905, s. 39.
 15. H. Rosendal: *Dronning Karoline Amalie*, Kbh. 1915, s. 96.
 16. *Arbejderen* 1872, s. 98-99, og 1874, s. 42; F.F. Ulrik: *Arbejderforeninger til gjensidig Hjælp*, Kbh. 1867, s. 79-80; P.C. Garde og C. Funder: *Om gjensidige Understøttelsesforeninger i Sygdom og Alderdom*, Kbh. 1867, s. 40 og 103; Paril Burmeister: *Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser*, Kbh. 1867.
 17. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848*, Odense 1985, s. 11; Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne*, Kbh. 1977, s. 18 og 170; F. Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, Kbh. 1952-54, s. 134.
 18. Kristian Hvidt: "Det folkelige gennembrud og dets mænd", *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, red. Olaf Olsen, 11, Kbh. 1990, s. 95 og 167.
 19. Sst, s. 145f.
 20. P.C. Garde og C. Funder 1867 (se note 16), s. 76.
 21. *Tidsskrift for Landøkonomi* 1867, s. 261-81.
 22. Jens Boel 1985 (se note 10), s. 115.
 23. K. Ancker-Jensen: "Gehejmekonferensraad Edward Tesdorpf, Ourupgaard", *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* 1941, s. 130-39, der bl.a. bygger på ældres erindringer; Hans Mikael Holt: "Edward Tesdorpf til Ourupgård", *Erhvervshistorisk Årbog* 19, 1968, s. 49-82.
 24. Claus Bjørn: "Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste", *Erhvervshistorisk Årbog* 19, 1968, s. 83-139.
 25. A.C. Tandrup: *Sparekassen for Lyngby og omegn*, Lyngby 1948, s. 3-8.
 26. Marius Hansen: *Errindlev Sparekasse gennem 75 år*, Maribo 1947, s. 164-65 og 172f.; C.D.F. Schrøder: "Skovrider Christian Ditlev Frederik Schrøder 1834-1886", *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog* 1956, s. 200-34.
 27. Finn Andersen 1991 (se note 12), bind 1, afsnit 4:3:2, s. 56f.
 28. Sparresholm Godsarkiv: *Betænkning afgiven til Indenrigsministeriet*, 1875, s. 54-59.
 29. Else-Marie Boyhus 1983 (se note 2), s. 19.
 30. Lokalhistorisk Arkiv i Idstrup: Chr. Olsens beretning 2. marts 1887, s. 3-4. Udgivet i anledning af foreningens 25 års jubilæum. Mere detaljerede oplysninger gives blandt andet gennem forhandlingsprotokollens referater og regnskaber 1867-1918.
 31. Haslev Lokalhistoriske Arkiv. Desuden viste ikke blot grev Moltke interesse for det lokale initiativ. Ved en koncert 10. juli 1872 i Hasle kirke mødte tillige herskabet fra Gisselfeld. Billetter forudbestiltes blandt andet hos Moltkes nære medarbejder, foreningsformanden, sekretær Lund. Som medstifter ses tillige godsforvalter Permin.
Se Arne Majvang i *Dagbladet* 4. februar 1974 samt diverse foreningslove.

32. Tømmerup Sogns Lokalhistoriske Forening: Forhandlingsprotokol.
Indledende bemærkninger af formanden, gdr. V. Holm, Ubberupgård.
33. Sst. - Foreningens virke beskrives tillige kort af Peder Pedersen i *Fra Holbæk Amt*, 1962, s. 111-16, og gennem arkivets opbevarede manuskript af 28. jan. 1983, skrevet i anledning af 100 års jubilæet samme år.
34. *Arbejderen* 1873, s. 21, og 1874, s.65.
35. Jens Christensen 1984 (se note 4), s. 98 og 128.
36. D. Rosen: *Dronning Caroline Amalies liv og død*, Kbh. 1881, s. 12.
37. Fr. Barfod: *Karoline Amalie*, Kbh. 1884, s. 88.
38. H. Rosendal 1915 (se note 15), forord og s. 90-91.
39. Jens Boel 1985 (se note 10), s.113-114.
40. Kristian Hvidt 1990 (se note 18), s. 96.